

Josip Mlakić
Živi i mrtvi

Svi smo mi mrtvi, samo se redom sahranjujemo.

Ivo Andrić, *Travnička hronika*

Prvi dio

Sjene na zidu

1. Svjetla u dolini

U dolini, duboko dolje ispod njih, već su gorjela prva svjetla. Mogli su prepoznati svjetla od lampi ili svijeća, iako su se jedva raspoznavala s te udaljenosti. Njihova svjetlost se razlijevala i izgledala je poput blijede svijetle mrlje na tamnoprljavoj pozadini, dok je na mjestima gdje su radili agregati, jer dolje struje nije bilo mjesecima, svjetlost bila jasna. Tamo gdje se najbolje vidjela, širila se u oštrim i hladnim zvjezdastim kracima. Takvih svjetala je bilo najviše tamo gdje se nalazio grad. Taj dio je izgledao poput kakvog gustog sazviježđa oko kojega su sasvim slučajno razbacana rijetka svjetla.

Nad dolinom se spuštala noć. Prvo je nestao zmijski trak magle nad Vrbasom, koja je tih dana neprestano, poput duha, lebdjela nad rijekom, a zatim su se polako u tamnu pozadinu utapale padine brda što su se spuštale prema dolini. Više se nisu vidjeli ni visoki silosi mlina, jedino su se na jednom djelu horizonta, spram neba, uočavale dvije kratke ravne crte, tamo gdje su se još prije pola sata mogli vidjeti ravni vrhovi silôsa.

Čekali su da se potpuno smrači, pa da krenu s izvlačenjem: više nisu imali nikakvih dilema. Već ujutro se iz doline čula jaka paljba koja nije prestajala cijeli dan. Poslijepodne su prestali tući minobacači i VBR-ovi. Oni nisu znali što se dolje točno događa. Znali su da su prije nekoliko dana otpočeli sukobi između Muslimana i Hrvata. Njih u početku nisu htjeli povlačiti s položaja, dok je poslije bilo kasno. Nalazili su se visoko u planini, nisu mogli naprijed, tamo su bili srpski položaji, zbog kojih su ustvari i bili tu, dok su im za leđima i desno od njih na kilometar, preko

dubokog kanjona koji je u duljini od nekoliko kilometara presijecao planinu na tom dijelu, bili Muslimani. Lijevo od njih se nalazila ničija zemlja, puna kanjona i teško prohodnih dionica, zasijanih minama. Tamo je rijetko tko zalazio, osim izvidnica.

Taj dan su, po pucnjavi i dimu koji se dizao iz zapaljenih kuća, osjetili da se dolje odvija krvavi rasplet. Oko podne su nekako uspostavili vezu sa zapovjedništvom. Neki im je nervozni glas samo rekao da se zapovjedništvo izvlači, "da je sve otišlo u pičku maternu", a da oni rade što god hoće. Poslije toga su još samo jedanput uspjeli uspostaviti vezu. Sa zapovjedništvom je razgovarao Tomo. Bili su u tom trenutku sami on i Ivo, krupni tromi tridesetogodišnjak, koji je bio zapovjednik položaja. Stajali su na mjestu odakle se najbolje vidjela dolina.

- Izgleda da je sve otišlo u pičku maternu - rekao mu je Ivo. - Uspio sam dobit one dole.

- Čekaj! Izgleda ili je otišlo? - rekao je nervozno.

- Izvlače se iz grada, jebi ih! - uzvratio mu je ovaj.

- A mi!? Ko nas jebe! - rekao je Tomo bijesno. - Jesi li gledao one pismene upute što ti je dao onda onaj u zapovjedništvu?

Kad su pošli na smjenu, dobili su u zapečaćenoj koverti upute što raditi u slučaju da u gradu otpočinu sukobi između Muslimana i Hrvata.

- Gomila sranja. Trebali smo odavde oslobodit pola grada. Jebaji ga, bar znamo na čemu smo. Ako se izvučemo, izvukli smo se. Ako ne... Znaš da se neće niko nasekirat za nama.

- Probaj opet zvat, da vidimo moremo li se ikako probit prema gradu?

- Evo ti pa probavaj! - rekao mu je Ivo ljutito i pružio mu "motorolu". - Ako iko tidne pričat s tobom.

Tomo ju je uzeo, a zatim razmišljao na koji ih način to upitati, ako uspije uspostaviti vezu.

- Nadrkani su do kraja. A treba ih i razumit - rekao je Ivo - jebao ti njih, ako razmišljaš o svojoj guzci, ne mereš o tuđoj.

- Jesmo li mi Roda? - upitao je Tomo.

Ivo je potvrdno klimnuo glavom.

- Centar, Centar, Roda je na prijemu - izgovorio je Tomo u "motorolu", držeći prst na prekidaču za emitiranje.

Prvo su se čuli jaki šumovi, a zatim se ipak kroz njih probio neki nervozan glas. Dok je govorio, iz pozadine je dopirala jaka paljba iz pješачkog naoružanja.

- Reci, ali budi brz - čulo se.

- Je li tu cvikeraš? - pitao je Tomo. Tražio je čovjeka iz zapovjedništva koji ih je uputio na smjenu. Bio je to neki sitni, smušeni tip s naočalama koji im je tada, prije petnaestak dana, manje-više otvoreno rekao da bi im se vrlo lako moglo dogoditi ovo što se događalo. Međutim, i sami su bili svjesni da je takvo što moguće. U gradu je tih dana bilo strahovito napeto, svuda oko njih su već odavno otpočeli sukobi između Hrvata i Muslimana i nitko nije imao iluzija da neće otpočeti i kod njih. Kad su dolazili na smjenu, na jednom od punktova Armije BiH, umalo nije došlo do obračuna. Tomo je primijetio da je jedan od njih, sjedio je na kamionu odmah do njega, u jednoj ruci već držao pripremljenu bombu, iz koje je dopola izvukao osigurač. Zvao se Vijali.

- Ja sam - čuli su nakon duže pauze glas iz "motorole". Unatoč jakim šumovima i iskrivljenom glasu, odmah su prepoznali da uistinu govori taj čovjek, "cvikeraš". Imao je neobično visok i lako prepoznatljiv glas

- Roda je, šta je s nama? - pitao je Tomo.

- Valjda znaš bolje od mene - rekao mu je "cvikeraš".

I dalje se u pozadini, dok je govorio "cvikeraš", čula jaka pucnjava, a u jednom trenutku i prasak stakla.

- Znam ja dobro kako je meni, ali ima li načina da dođemo do vas? - pitao je oštro.

- Zasad nema.

- Zasad? - rekao je Tomo. - Šta ti to znači, matere ti!

- Slušaj! Nemoj me zajebavat! Oko mene se roka. Znaš da nema šanse. Sve ispod vas je uzela Armija.

- Kako je dole kod vas? - pitao je.

- Reko sam ti: nikako.

- Reci mi je li nama najbolje da krenemo gore, znaš već di?

Nakon jedne malo duže stanke, "cvikeraš" im je odgovorio nekim nesigurnim glasom:

- Pa, bilo bi najbolje, možda...

- Ok! Sve mi je jasno - rekao je Tomo. - Završavam!

Vratio je "motorlolu" Ivi, kao da mu se odjednom gadi, a zatim se bez riječi okrenuo i otišao do ostalih.

Eto, vidiš i sam - doviknuo mu je Ivo.

- Šta imaš vidit?! - rekao je on i zastao. - Što mi odma ne kaže da se izvlačimo, nego me jebe pô sata. Jebena smo i mi firma. Prvo se rokaj s četnicima, sad s Muslimanima. Da ima pingvina negdje u blizini, zaratili bi i s njima.

- Sreća da nema - rekao je Ivo.

Cijeli taj dan, poslije tog razgovora, čiji je sadržaj Tomo ukratko prepričao ostalima, kao psi su osluškivali zvukove iz doline, u nekoliko navrata su bezuspješno pokušavali uspostaviti vezu, a zatim odustali. Preostalo im je jedino da na osnovu onoga što bi čuli pokušaju stvoriti nekakvu sliku o onome što se događa. Dok je pucnjava bila jača, to je i imalo nekakvog smisla. Međutim, oni nisu prestajali osluškivati ni sada, mada se odozdo čuo tek pokoji pucanj iz pješačkog naoružanja, čiji bi napukli odjek dugo lebdio nad dolinom. Sada su jedino po plamenu zapaljenih kuća mogli donekle steći neku sliku. Vidio se plamen više zapaljenih kuća, i to uglavnom po hrvatskim selima. Ta svjetla su se razlikovala od svih drugih: sablasno su podrhtavala, na trenutke se naglo gubila, a onda se opet pojavljivala, jasnija i jača nego ranije. Uz Vrbas se mogao vidjeti cijeli niz takvih svjetala koja su izgledala poput razvučenog

slova S, a negdje niže gorjelo je desetak kuća raspoređenih u nepravilan krug, narušavalo ga je tek jedno svjetlo koje se vidjelo unutar njega. Ta svjetla su se umnažala. U mraku oko zapaljenih kuća, mogla se s vremena na vrijeme uočiti poneka iskra koja bi prvo hladno bljesnula, zatim naizmjenice nestajala i pojavljivala se, sve dok ubrzo ne bi prešla u plamen.

Tomu je najviše interesirala udolina iza grada koja se poput zaljeva uvlačila u padine koje su se spuštale prema dolini. Tamo se nalazilo selo gdje je odrastao i iz kojega su par godina prije rata prešli u grad, u ogromnu dvokatnicu na periferiji u kojoj je on već pola godine živio sam, od kako mu je majka otišla kod sestre u Beč. Te kuće se već pomalo grozio: ubijala ga je hladnoća golih zidova, s kojih je majka poskidala uramljene fotografije i odnijela ih sa sobom. Još uvijek su po zidovima, na mjestima gdje su ranije visjele fotografije, bili vidljivi svijetli pravokutnici.

U toj udolini, gdje se nalazilo njegovo rodno selo, a kamo je on odlazio bar jednom tjedno, već dan ranije se vidio stup dima, ali je brzo nestao: već nakon nekih sat vremena. Danas se ponovo vidio već ujutro i cijeli je dan lebdio nad selom poput prljave magle. Sada su konture udoline obrublivala svjetla. Tomo nije imao nikakvih dilema o tome što to znači. U trenucima kada bi se svjetla, koja su neprestano titrala, pojačala, mogle su se uočiti konture udoline: podsjećale su na ogromno i izduženo slovo V.

Tomo nije mogao povezati misli. U trenucima kada bi se ona svjetlost pojačala, osjetio bi neku nedefiniranu težinu u stomaku koju bi na trenutke osjećao kao tjelesnu bol. U početku je svaki čas odlazio pedesetak metara niže od barake, odakle se mnogo bolje vidjela dolina, a onda je shvatio da to nema nikakvog smisla. Sjeo je pored svojih stvari, naguranih u torbu koju je odložio uz deblo bora. Jedno je vrijeme nervozno skidao curke smole s ispucale kore i pravio od njih male ljepljive loptice, a zatim ih bacao. To kao da ga je pomalo odvrćalo od

razmišljanja o svemu drugom. Zatim je skupljao smolu, pravio malo veće loptice i po njima ostavljao otisak kažiprsta. Promatrao bi jedno vrijeme taj otisak, kao da gata. Ponovio je to nekoliko puta. Svaki put bi bacio staru lopticu i pravio novu. Kad mu je i to dojadilo, otro je ljepljive dlanove od hlače i promatrao suborce.

Na položaju su ih ostala šestorica, dok ih je prije tri dana bilo devet. Trojica su otišla prema gradu čim su čuli da su dolje otpočeli sukobi. Dolje su im bile obitelji. Otišli su bez ikakve rasprave, kao da se to podrazumijeva, a nitko od njih, koji su ostali, nije smogao snage reći im niti da ostanu niti da idu. Kao po nekom prešutnom dogovoru, oni su ih kasnije rijetko spominjali. Nisu uspjeli saznati da li su se probili do grada, u što su malo vjerovali. To je bio glavni razlog zašto su se trudili njihov odlazak potisnuti iz glave. A jedan od njih, zvali su ga Masni, dugo se dvoumio da li da krene s ostalom dvojicom ili da oстане. Najslabije je prikrivao strah, na polasku je čak počeo plakati. Tomo je tada otišao od njih, nije više mogao podnijeti tu mučnu situaciju. Otišao je do svojih stvari i desetak minuta se pretvarao da nešto traži po njima. Prestao je tek onda kad je preko oka vidio kako oni, jedan po jedan, polako nestaju, otprilike na onom mjestu odakle su oni išli promatrati dolinu.

Sada je isto čekalo i njih šestoricu: odlazak u neizvjesnost. Tu je bio Vijali, niski i nabijeni vojnik izbrijane glave, koji je već dva sata sjedio na sklepanoj drvenoj stolici ispred lovačke barake, grubo sklepane brvnare s krovom na dvije vode, veličine otprilike četiri puta četiri metra. U njoj su najviše boravili dok su bili na tom položaj. Vijali je pažljivo spremao svoje stvari. Prvo je u veliku transportnu torbu potrpao odjeću i neke sitnice, a u veliki ranac neke smotuljke valjkastog oblika, umotane u debeli, žuti najlon, zatim desetak bombi, s kojih je prethodno skinuo upaljače, više kartonskih paketića sa streljivom, desetak protupješačkih mina, i to isključivo "pašteta" i odskočnih, i još neke sitnice za koje Tomo nije znao čemu služe. Zatim je pedantno očistio pušku i pištolj, odložio ih pored

torbe i ranca, i nastavio dozlaboga sporim i jednoličnim pokretima puniti ispražnjene okvire od puške. Sjedio je na toj stolici kao duh, samo je jednom nakratko nestao unutar barake i vratio se s praznom šalicom od čaja u ruci. Ponovo je sjeo na istu stolicu. Zapalio je cigaretu, a zatim odnekle izvukao veliki nož s crnom drškom, blještavog srebrenkastog sječiva koje je bilo nareckano s gornje strane. Naglim pokretom je razbio šalicu od zid barake, odabrao najveću krhotinu i počeo njome oštriti nož. Brzim pokretima je krhotinom prelazio preko oštrice i svako malo isprobavao oštrinu sječiva, brijući dlake na podlaktici. Ostali su se kao i on, nakon što su spremili stvari, bez cilja motali uokolo i čekali trenutak kada će se krenuti. Robe, momak s nepunih dvadesetak godina, je neprestano, s energijom koju je Tomu čudila, hodao od jednog do drugog vojnika bez nekog posebnog cilja. Sada je stajao pored Vijalija i sa zanimanjem gledao kako ovaj oštri nož. A Vijali je, kada je primijetio Robea, pritisnuo oštricu noža na podlakticu, istovremeno netremice gledajući Robea u oči. Na mjestu gdje je pritisnuo oštricu pojavila se tanka, tamna crta od krvi koja se u polumraku jedva mogla uočiti. Robe se bez riječi okrenuo i otišao od Vijalija i krenuo prema Tomi, a onda neodlučno zastao i sjeo na ledinu. Mali i Ćoro, sljedeća dvojica, su se obično držali zajedno, jer su se dobro poznavali od ranije. Tomo je sve njih poznao površno, dok je jedino malo bolje poznao Ivu koji je najviše vremena taj dan provodio nad kartom, razvučenom preko šatorskog krila. Kartu je već odavno skupio, a sada je ubacivao stvari u torbu, koje su stajale uredno poredane po šatorskom krilu pred njim. Nije ni njega bogzna što poznao. Taj čovjek je o ljudima i stvarima oko sebe najčešće donosio konačne sudove i beskompromisno se ravnao po njima, tako da se nije baš pretjerano trudio sakriti što o kome misli.

Ipak mu je od svih njih, iako ga ranije nije poznao, najzanimljiviji bio Vijali. Znao ga je tek odnedavna, iz viđenja, a prvi put ga je bolje upoznao na ovoj posljednjoj smjeni. Međutim, već je ranije čuo neke

priče o njemu, ali nije točno znao koliko su istinite. Odrastao je u Njemačkoj, mada su mu roditelji bili odavde, iz onog sela što je gorjelo u obliku razvučenog slova S. Pojavio se u gradu već u vrijeme kada su po njemu počele padati prve granate. Pričalo se da je u Njemačkoj trenirao boks i da je pobjegao iz zatvora, gdje je ležao zato što je ubio nekog Turčina. Neki su pričali da ga je ubio u ringu, da ga je namjerno udario poslije znaka za prekid, a da je ovaj pri padu udario glavom u nešto i kasnije umro, dok su kružile i drugačije priče: da ga je izbo nožem u najbanalnijoj kavanskoj tuči.

Tomo je jedne prilike sjedio u kafiću, pored ostakljenog zida koji je gledao na ulicu. S druge strane ulice, na pultu izgorjelog kioska, sjedio je Vijali. Uz njega se nalazila spakirana transportna torba, ista ona što je sad u nju spremao stvari, s velikim, bijelim natpisom Vijali, a odmah pored nje je bila naslonjena puška, "litvanka" s prigušivačem. Vijali je očito nekoga čekao, ali nije pokazivao ni najmanji znak nestrpljivosti. Grad je bio pust, sat vremena prije toga nekoliko je granata palo stotinjak metara dalje, tako da je Tomo odmah zapazio ženu koja je desnom rukom vodila djevojčicu. Ustvari, više ju je vukla, nego vodila. U lijevoj ruci je nosila nekoliko pretrpanih plastičnih vrećica. Kada su došle otprilike na pet-šest metara od mjesta gdje je sjedio Vijali, skrenuli su na drugu stranu ulice, a kada su ga prošle, opet su se vratile natrag. To nije bilo toliko očito - prošle su pored njega slično kao što većina ljudi zaobilazi psa koji im mirno stoji na putu - ali je Tomo vjerovao da je ta žena instinktivno osjetila nešto odbojno u Vijalijevoj pojavi, možda onu istu nelagodu koju bi on skoro svaki put osjetio u njegovoj blizini. Najviše zbog toga, bio je sklon vjerovati da su one priče o Vijaliju istinite.

Mali i Ćoro su prišli Robeu, sjeli na travu do njega i započeli jednu od bezbroj svojih glupih priča na koje je Robe uvijek iznova padao. Uvijek su to izvodili na sličan način: sjeli bi blizu njega i započeli nekakvu nemoguću priču, uvijek se obraćajući jedan drugom, kao da Robe ne

postoji, sve dok ovaj ne bi uhvatio udicu. A skoro svaki put bi je ulovio već u zraku. Najčešće se radilo o beznačajnim glupostima: kao da su tim igrama Ćoro i Mali istraživali krajnje granice Robeove naivnosti. Mali je bio Robeovih godina, ali je izgledao bar nekoliko godina stariji. Najviše zbog neke namještene cinične maske na licu koja bi se naglo gubila kada bi ovaj postajao nesiguran, a to se događalo najčešće kada Ćore ne bi bilo u blizini. U tim trenucima bi Tomo zlorado uživao, a znao je i sam ponekad namjerno izazivati tu nesigurnost kod Malog. Prije nekoliko dana, Mali im je napravio čaj. Ćore nije bilo tu, on, Robe i Ivo su bili u obilasku. Vijali je u svojoj šalici pronašao dlaku. S nekim demonskim izrazom lica ju je pokupio s crvenkaste površine i onim svojim karakterističnim sporim pokretima izazivački je strpao Malom u džep košulje. Mali je prvo krenuo da mu se suprotstavi, a onda je odustao i izišao vani. Tomu je taj put najviše podsjetio na Robea.

Ćoro je bio desetak godina stariji od Robea i Malog. Ranije ga je zapazio tek po tome što se nikad nije odvajao od snajperske puške, što nije bilo baš u skladu s njegovim nadimkom. Trenutno su Robeu upravo prodavali priču o Ćorinu nadimku. Prije toga su pričali o nečemu banalnom, a čim su pošli s bacanjem udica, Tomo je to registrirao nakon prve izrečene rečenice.

- Jebo te, kad ja ono pođe gubit vid. Dalje od kilometra ne mereš ništa poznat - govorio je Ćoro. - Zazvalo me Ćorom. Moreš mislit kako mi je bilo!?

- Zajebano - rekao je Mali, vrteći tobože zabrinuto glavom.

Robe je već kod tih prvih rečenica zagrizao.

- Čekaj - rekao je - pa šta je tu loše?

- Ništa ti ne kontaš - rekao mu je Ćoro. - Da si ko ja promašio čoeaka na sedamsto metara, ja bi te pito.

- Sedamsto metara!!! - začudio se Robe.

- Jesli ti gleda u kaubojcima kad tip baci dolar i probuši ga isprve u zraku?- pitao ga je Mali.

- Jesam - rekao je Robe.

- I jel tebi to havina, majke ti!? - pitao je Mali.

U tom trenutku je iz doline doprla strahovito jaka detonacija. Njen odjek je dugo, poput kamene lavine tutnjio dolinom, a dok se smirivao nalikovao je na udaljenu grmljavinu. U trenutku kad je nastupila tišina, začulo se više slabijih detonacija, očito s istog mjesta. Svi su ustali, čak se i Vijali sporo podigao sa stolice i krenuo za ostalima prema kraju ledine, pedesetak metara ispred barake, iza koje se padina strmo spuštala u dubinu.

- Zapovjedništvo - rekao je Ivo, gledajući netremice u pravcu odakle su i sad, u skoro pravilnim razmacima, dopirale detonacije.

- Digli ga kreteni u zrak - rekao je Tomo. Glas mu je bio neravan, skoro na rubu plača. Robe je smeteno i s nekim glupim izrazom lica gledao u njega.

- Naši ili njihovi kreteni?! - tiho je rekao Vijali, kao da je jedini on primijetio tragove očaja u Tominoj posljednjoj rečenici.

- Ako oćeš znat, otiđi i vidi! - rekao mu je Tomo oštro. Sad se u njegovu glasu nije osjetila ona maloprijašnja nesigurnost, ali to kao da je još više zabavljalo Vijalija: nasmijao se Tomi i otišao od njih.

Njih petorica su ostali još neko vrijeme i gledali prema dolini, gdje se već moglo uočiti nekoliko novih odsjaja kuća u plamenu. Odsjaj se vidio i s mjesta odakle su dopirale detonacije. Plamen se nije mogao vidjeti direktno, ali je njegov odsjaj spram noćnog neba bio toliko jak da nije bilo sumnje u to da zgrada zapovjedništva gori: izgledalo je kao da gledaju svjetla vozila koje još nije izišlo iz krivine.

- Idemo! Vrime je. Nemamo više ovde šta tražit. Vidite i sami da je dole sve otišlo u kurac. Sve dole ispod nas je uzela Armija, znači prema

gradu ne meremo. Moramo se izvlačiti, jer će brzo i nas napast. - rekao je Ivo i krenuo prema baraci.

- Daj mi "motorolu", da još jednom probam - rekao je Tomo Ivi, a ovaj mu ju je bezvoljno dao.

Ostali su krenuli za Ivom. Tomo je ostao posljednji. Gledao je još nekoliko trenutaka u tamnu dolinu, i to u onaj dio gdje se nalazilo njegovo selo. Svjetlost iznad njega kao da je slabila. Više se nisu čule one detonacije od maloprije, jedino se čuo šum borova u trenutcima kada bi naletio lagani noćni povjetarac.

- Centar, Roda je - izgovorio je u "motorolu".

Odgovorio mu je neki podrugljiv glas. Tomi je odmah bilo jasno da su im Muslimani ušli u vezu.

- Neeema Centra - rekao je podrugljivo. - Gotovo. Zatvorena zadruga.

Tomo mu nije odgovorio, sada nije imao volje za takvo što, mada su ranije često znali "razgovarati" jedni s drugima preko "motorola". Ti "razgovori" su se uglavnom svodili na najružnije psovke i omalovažavanja.

- Roda, javi se! - čulo se kratko nakon toga. - Ustaša, bolan! Roda! Selite prema jugu, jebem vam mamu! - Iz pozadine se čulo nekoliko glasova koji su podrugljivo pjevali pjesmu "Put putuje Latifaga". Tomo je ugasio "motorolu" i spremio je u džep.

Sustigao je ostale. Svi su stajali na jednom mjestu. Stvari su im bile uz njih. Nije im htio ništa govoriti o maloprijašnjem razgovoru, jer je i bez toga sve bilo savršeno jasno. Jedino Vijalija nije bilo. Radio je nešto u baraci. Vidio se odsjaj baterijske lampe kroz poluotvorena vrata. Tomo je otišao do svojih stvari, pokupio ih i vratio se do ostalih. Vrata barake su se otvorila, Vijalija je izišao i odmah ugasio bateriju.

- Sačekajte me još pet minuta - rekao je kada je stigao do njih, noseći u rukama svoje stvari. Spustio ih je do njihovih, a zatim je izvadio iz ranca dvije odskočne mine i nekakve upaljače i ponovo nestao u mraku.

- Majku jebo svoju - rekao je Ćoro - kako jebeno minira!

- Šta, minirat će baraku? - pitao je Robe.

- Znaš kako minira? - govorio je Ćoro Ivi. - Ove dve odskočne što je odnio, aktivirat će se tek pola minute nakon što baraka ode u zrak. To on nekako poveže sa žicama. Smim se kladit da će stavit jednu s jedne, jednu s druge strane barake.

- Di je to naučio? - pitao je Ivo.

- U noj školi di sam ja išo, sigurno nije - rekao je Ćoro. - Ima neke specijalne upaljače, kažu.

- Šta ima od toga ako se te dve aktiviraju kasnije? - pitao je Robe.

Sad su mogli vidjeti Vijalijevu sjenu desno od njih. Sagnut je nešto pažljivo radio oko mine.

- Oće da dokaže, Robe, da se tradicionalni muslimanski merhamet ne isplati - rekao je Mali.

- Kakav merhamet? - pitao je Robe.

- Vidiš, Robe, onaj ko prvi poleti prema baraci pomoć onima što ih je vrag odnio, imat će dobre šanse za ahiret - rekao je Mali.

- Jednom je dole kod Donjeg Vakufa - rekao je Ćoro - to je bilo odma na početku rata, izminiro na jednom pravcu na ovaj način. Našli smo poslije trojcu mrtvih četnika: jednog što je pogino odmah, taj je bio skroz raskomadani, a ona druga dvojica su poginula od mine što se aktivirala pola minute kasnije.

- To su ti, moj Robe, bile merhametli ljudi - rekao je Mali. - Došli u pomoć i popušili.-

Vidjeli su Vijalija kako ide prema njima.

- Gotovo - rekao je. - Šta sad?

- Nema nam druge, nego krenut gore prema našima u Uskoplje - rekao je Ivo i široko rukom pokazao u pravcu kuda su trebali krenuti. Tamo gdje je pokazivao, mogla se nazrijeti tek pokoja silueta bora naspram horizonta. Podsjećale su na borove s dječjih crteža.

- Kolko ima do gore? - pitao je Tomo.

- Jedno petnestak-dvadesetak kilometara. Najvažnije je večeras proć ova prva dva kilometra po mraku, dok ne prođemo srpske položaje.-

Samo su zbog ta prva dva kilometra čekali da omrkne. Trebali su proći, na mjestima ni pedeset metara ispred srpskih položaja: za taj dio su bili sigurni da je čist, dok je šuma ispod bila gusto zasijana minama koje je postavljao tko je stigao, pogotovo dok je vladala ona strahovita paranoja poslije pada Kupresa. A pretpostavljali su da su tik ispred srpskih položaja zasijane mine, tako da im je preostao samo taj uski prolaz koji su noć prije toga, kada su već bili počeli razmišljati o izvlačenju, donekle izvidjeli Ivo i Vijali.

- Ako neko ima bolju ideju, nek kaže - rekao je Ivo. - Moramo proć Crne vode, a onda preko Grobnog polja krenut prema našim crtama u Uskoplju.

- Znaš li put? - pitao je Vijali.

- Jedino po karti - rekao je. - Nemojte da bi neko slučajno palio cigaru. Ići ćemo od tamo, iza one uvale, desetak metara jedan iza drugog.-

Sad je s drugog mjesta doprla jaka detonacija, slična onoj od maloprije, a zatim se otvorio pakao. Čuo se niz detonacija koje bi se na trenutke stopile u zloslutnu tutnjavu. Činilo se da je prestao vjetar, jer se više od detonacija nije čuo šum borova. Izgledalo je kao da je dolje u dolini otpočeo neki demonski vatromet.

- Minirali su i skladište - rekao je Ivo i krenuo.

- Mater im jebem! - rekao je Vijali - Što nisu prvo istresli rakete na grad i onda nabrali!?-

- Kontaš li ti - rekao je Tomo - da su nekome od onih dole starci ostali u gradu. - Govorio je oštrim i svadljivim glasom, kao da se na neki način sveti Vijaliju za maloprijašnji cinizam.

- Jebo njih! - rekao je Vijali nekim hladnim i ravnodušnim glasom. - Ionako će ih balije poklat. A drugo, ja ne kontam, oni dole kontaju. Balije, znaš! -

Nitko od njih nije više imao volje raspravljat s Vijalijem, kao da im je postalo definitivno jasno da ovaj uvijek na njihov ciničan odgovor ima spreman bar malo ciničniji. Gledali su bez riječi jedno vrijeme naspram neba, a zatim su krenuli za Ivom.

Dio noćnog neba koje je ostajalo za njima parale su rakete VBR-ova koje bi se naglo, nekom nepravilnom, spiralnom putanjom, uzdizale u visinu. Činilo se da njihov zvižduk, koji je do njih dolazio u trenutku kad bi raketa u oštrom svjetlećem luku nestala negdje u mraku, nema nikakve veze s raketom.

2. Noć obojena u crveno

Prvih stotinjak metara su išli jedan iza drugoga. Tomo je išao posljednji. Ispred njega je bio Vijali koji je hodao na neki karakterističan način: jako je zabacivao gornjim dijelom tijela, a ti su pokreti sada, kada je bio pretrpan stvarima, od kojih je Tomo vidio samo nejasne, vrećaste vanjske konture, bili još naglašeniji. Tomu su ti pokreti na trenutak podsjetili na onaj samouvjereni hod boksača na putu prema ringu, neposredno prije meča.

"Vatromet", dolje u gradu, je još uvijek trajao. Nebo, isparano zmijastim svjetlećim tragom raketa, ostalo je iza njih, tek bi poneka raketa preletjela i prošarala mutno noćno nebo ispred. Ali su se kreštavi zvukovi i dalje čuli. U trenutcima kada bi utihnuli, čuo se šum rijetke, visoke planinske trave kroz koju su koracali, a koja se već počela sušiti. Tomo se cijelim putem pokušavao sjetiti gdje je ranije čuo one pojmove što ih je Ivo spomenuo maloprije: Crne vode i Grobno polje. To mu se

zbog nečega činilo bliskim i poznatim, osjetio je čak i nešto nalik na nelagodu kada ih je Ivo spomenuo.

Ivo, koji je išao prvi, je zastao na ivici uvale kroz koju su trebali stići do najopasnijeg djela puta. Uvala se stotinjak metara blago spuštala, a zatim se u dužini od dvjestotinjak metara penjala. Dno uvale je prosijecao široki jarak kroz koji bi za kišnih dana derala bujica od vôda koje bi se skupljale u planini iznad njih i sa zastrašujućim bijesom se spuštala prema dolini. Oni su taj dio nazivali potokom. Cijelo vrijeme, kako su oni bili tu, bio je suh. Prvi dio puta je bio relativno siguran, dok se stotinjak metara poviše izlaza iz uvale nalazio prvi srpski rov, a drugi na istoj visini, stotinjak metara dalje.

- Sad ćemo morati ići desetak metara jedan iza drugog - rekao im je Ivo, kada su svi pristigli. - Govorio je tiho. Tomi se učinilo da u njegovu glasu ima nečeg zavjereničkog.

- Nema priče, o cigarama da ne govorim - rekao je nakon kraće stanke. - Najbolje bi bilo puške napunit i zakočit.-

Tomo je skinuo svoju pušku i ubacio metak u cijev, a istovremeno je to isto napravio još netko. Cijela planina je zvonila od oštrog metalnog zvuka. Svaki put, u trenutku dok bi ubacivao metak u cijev, Tomo bi osjetio kako ga preplavi ohrabrujući val samopouzdanja, ali se s istom brzinom s kojom je dolazio i gubio: činilo mu se da prestane već kada se utiša zvuk zatvarača.

- Sad idemo - rekao je Ivo. - Pucamo samo nasigurno, jer ako nas otkriju na onoj čistini tamo, najebali smo.- Glas mu je sada zaista zvučao zavjerenički.

- Ajde idemo - rekao je Vijali. - Ako to neko ne zna, kasno mu je sad učit. -

Vijali nije pazio na jačinu glasa. Rekao je to normalnim tonom, i zbog toga je Ivo sa svojim zavjereničkim šapatom ispao pomalo smiješan. Ivo ništa nije odgovorio Vijaliju, nego je namjesto odgovora pomalo

demonstrativno krenuo naprijed. Vijali je krenuo iza njega. Tomo ih je promatrao kako nestaju u mraku. Uvala je nešto niže bila u potpunom mraku. Izgledalo je kao da lagano tonu u mrak. Ubrzo su nestali i više im se nisu mogli nazrijeti niti pokreti. Tomo je ostao posljednji. Ispred njega je išao Robe, pa Mali i Ćoro.

Sačekao je dok je Robe potonuo do ramena u mrak i krenuo. Kratko vrijeme ga uopće nije vidio. Tek kad je i on potpuno ušao u mrak i kad su mu se oči navikle na tamu, nazreo je Robeovu siluetu, čak je mogao i raspoznati njegov nespretni hod: hodao je na jedan čudan način, svaki put kada bi nogom dotakao zemlju, činilo se nakratko kao da gubi tlo pod nogama.

Tomo se uporno pokušavao sjetiti. Činilo mu se da mu nedostaje samo jedan sitni detalj cijele priče, imao je osjećaj da je priča tu negdje u njegovoj glavi i da samo nedostaje taj detalj, bar nešto osim onih golih pojmova, Crne vode i Grobno polje, da je pokrene.

Dolje u potoku je netko neoprezno nagazio na kamen koji se otkotrljao i nakon par sekundi se smirio. Vidio je da se Robe sagnuo i zastao.

- Tomo - rekao mu je, kada je Tomo došao do njega - jesi li čuo ono?

- Ajde ne paniči! Neko je stao na kamen. Ivo ili Vijali. Samo produži, ne boj se!-

Robe je krenuo dalje, dok je Tomo sačekao dok se nije udaljio na dogovoreni razmak, a zatim krenuo.

Već su skoro bili prešli uvalu. Osjećao je umor i drhtanje u koljenima. Gledao je kako njegovi drugovi jedan po jedan izranjaju iz mraka pri vrhu uvale, a zatim nestaju. Dolje u gradu, "vatromet" je prilično oslabio. Čuli bi se i sad ponekad kreštavi zvukovi raketa, ali u znatno dužim intervalima. Napokon je i Robeova silueta isplivala iz mraka i nestala, ali za kratko, jer čim je Tomo izišao na vrh uvale, ponovo ga je vidio. Sada je njegova silueta bila mnogo jasnija nego tu dolje, dok su bauljali u mraku. Srpski se položaji nisu vidjeli. Vidio se samo jedan dio siluete bora

naspram neba, pored kojeg se desetak metara udesno nalazio prvi srpski rov, ali se nisu mogli uočiti nikakvi prijelazi unutar te siluete: izgledalo je kao da se horizont na tom dijelu naglo penje u visinu a zatim se spušta. Kretali su se u istim razmacima, međutim, sada je Tomo, pored Robeove, vidio i siluetu Malog, ali skroz nejasno: više je u tami nazirao njegove pokrete. Sada su se kretali mnogo brže nego dolje dok su prolazili uvalu. U pauzama između detonacija raketa, koje su svakim trenom postajale duže, čuo se šum njihovih koraka kroz travu i Robeovo otežano, krkljavo disanje. Robe je, inače, bio suh i nerazvijen i često je sipljivo kašljucao. Bio je to neki bolestan kašalj. Tomu je podsjećao na šuplji starački kašalj.

Hodali su istim ritmom već više od pola sata. Tomu su pomalo boljele oči od upornog i monotonog praćenja kretanja Robeove siluete ispred njega. Više se nije pokušavao sjetiti gdje je ranije čuo ona dva pojma, pretpostavljao je da će sjećanje doći odjednom, kada se najmanje bude nadao, kao što mu se to događalo bezbroj puta dotad. Nije znao zbog čega, jedino mu se činilo da u cijeloj toj priči postoji i nekakva sjena. Robeove siluete je na trenutak nestalo, pogledao je malo bolje i vidio ga gdje leži, a zatim su noćnu tišinu razbili pucnjevi kratkog rafala koji je ovaj ispalio. Meci su otišli ukoso poviše njega. Instiktivno je potrčao prema Robeu i bacio se na zemlju tik do njega.

- Nešto je bilo tamo, Tomo! - rekao mu je.

Glas mu nije bio toliko paničan, tako da je Tomo u prvi mah pomislio da je Robe zabunom pucao i da je cijela ta priča o "nečemu" tek plitki pokušaj pravdanja.

- Ne pucaj više! - rekao mu je Tomo, uhvatio ga za mišicu i povukao ga nekoliko metara niže, gdje se nalazila neka izbočina iza koje su se bar donekle mogli zakloniti.

Tek kada ga je uhvatio i povukao naniže, bio je sklon povjerovati da je Robe nešto vidio. Bio je sav ukočen i vidno je drhtao. I Tomo se ukočio,

znao je da će brzo uslijediti paljba sa srpskih položaja. Imali su preći još samo nekoliko rovova.

- Šta je bilo? - čuo je glas Malog koji im je prilazio s leđa. A vidio je još jednu sjenu kako im se približava iz istog smjera.

- Lezite! - rekao im je Tomo.

Tek što je Mali došao do njih i zalegao odmah pored, započela je paljba sa srpskih položaja. Prvo je iz rova koji se nalazio stotinjak metara iznad njih otvorena paljba iz automatske puške. Pucano je nasumce. Tek poneki metak bi proletio iznad njih. Zatim je s istog mjesta počeo pucati i puškomitraljez. Nekoliko metaka je pogodilo zemlju ispred. Zasula ih je prašina koja je mirisala na borove iglice. A zatim je otvorena paljba i s položaja s desne strane, pored kojeg su već bili prošli. Od tamo je pucano iz PAM-a, svjetlećim mecima. Planina kao da se u trenutku pretvorila u paklenu čegrtaljku.

- Ne odgovarajte, umirite se! - čuli su iza leđa Vijalijev glas. Vijali se nalazio zaklonjen iza bora, desetak metara dalje.

- Gore - rekao je Robe i pokazao u smjeru kamo je ispucao metke - gore je nešto bilo.

- Robe, smiri se! - rekao je Tomo. - Kome je to sad važno!?-

Vijali je stigao do njih i rekao im da krenu polako naprijed. Puška mu je bila na ramenu, dok je u rukama držao bombu i neke naprave. Paljba se sada premjestila dvadesetak metara iza njih. Puškomitraljez i automatska puška pucali su sada naizmjenice, dok je PAM povremeno ispaljivao poneki kratki rafal, i ti meci, koji su dolazili iskosa, prolijetali su visoko iznad njih poput bučnih meteora. Tek bi poneki završio u krošnjama borova koji su u malim skupinama rasli po dijelu planine kojim su prolazili.

Njih trojica su se podigli i počeli trčati naprijed. Robe je još i sad bio u nekom grču. Tomo ga je slobodnom rukom držao za rame. Mali je bio nekoliko metara ispred njih. Trčali su stotinjak metara, do mjesta gdje su

se nalazili Ivo i Ćoro koji su im tihim zvižducima označavali svoj položaj. Oni su ležali iza neke nakupine kamena, obraslog travom, koja je onako u mraku podsjećala na humku. Ivo im je rekao da će tu sačekati Vijalija, a onda se nastaviti izvlačiti.

Od tamo, gdje je nestao Vijali, začuli su nekoliko neobičnih pojedinačnih pucnjeva koji su dopirali izdalje. Zvučali su kao prasci petardi.

- Vijali - rekao je tiho Ćoro.

- Puca? - pitao je Tomo.

- Ima neke kurce sa sobom, petarde, bombe, nemam pojma šta je ono. Baci daleko od sebe i izgleda isto ko da neko otamo puca.-

Paljba sa srpskih položaja premjestila se još pedesetak metara unatrag, prema tamo odakle su doprli pucnjevi Vijalijevih naprava. Sad je pucano, pored one jedne automatske puške i puškomitraljeza, i iz još jedne automatske puške. Još jednom su se s istog mjesta začuli pucnjevi Vijalijevih naprava, a zatim se, osim bjesomučne paljbe sa srpskih položaja, ništa drugo nije čulo. Ubrzo su vidjeli nepravilnu Vijalijevu sjenu. Vukao je za sobom i svoje stvari.

- Ko je puco? - pitao je Ivo.

- Ja - rekao je Robe.

- Koji ti kurac bi!? - pitao je Ivo. - Jesmo li rekli da se puške zakoče!

- Bila je zakočena. Vidio sam nešto ispred sebe.

- Vidio si pičku svoje matere - rekao je Ćoro ljutito.

- I ubi li ga, majke ti!? - rekao je Mali.

- Bilo je nešto gore - uporno je ponavljao Robe.

- Je, bio je moj pokojni ćaća - rekao je Ćoro.

- Dobro je - rekao je Tomo nervozno. - Moremo vako do sutra!

- Idemo - rekao je Ivo, pokupio svoje stvari i krenuo. - Provjerite jeste li svi zakočili puške?-

Vijali je krenuo za njim, a onda zastao i došao do Robea.

- A ti, još jednom useri i imat ćeš posla sa mnom - rekao mu je.

Robe je šutio. Progovorio je tek kad su se Vijali i Mali udaljili. Ponovio je Tomi da je nešto vidio. Tomo mu nije ništa odgovorio, ali ga ovaj put nije pustio da ide ispred njega, nego je išao usporedo s njim. Tek što su prešli desetak metara, odnekle sa srpskih položaja je ispaljena svjetleća raketa. Svi su se panično bacili na tlo. Ivo je povikao da se nitko ne pomiče dok svjetlost ne prestane. Cijela planina se obojila u crveno. Sjene su luđački igrale oko njih, širile se i nestajale, pojavljivale se sa svih strana i groteskno se uvijale, čas tamne, čas obojene u neku hipnotičku crvenu boju. Uvale ispred njih, koje su imale tamnije tonove, podsjećale su na jezera, kojima su igre sjena davale neku dinamiku, što je pomalo podsjećalo na igru svjetla u mirnoj vodi. Dolina je cijelom dužinom izgledala kao nepregledno tamno more po kojem se samo na mjestima naziralo crvenilo. Nisu imali osjećaja koliko je to sve trajalo. Kada je svjetlost nestala, brzo su ustali i trčeći bježali što dalje od tog mjesta. Iza njihovih leđa, odnekle izdalje, odmah pošto su krenuli i pošto je krajolik ponovo utonuo u tamu, počeli su tući minobacači. Zvuk ispaljenja je bio prigušen i nejasan, kao da je dolazio negdje iz dubine, sa suprotne strane brda. Očito su pokrivali paljbom ono područje kamo je Vijali bacio one dvije naprave: sve su granate padale, prilično blizu jedna druge, po tom dijelu planine.

Sat vremena kasnije bili su na sigurnom. Spustili su se s jednoličnog platoa, kojim su cijelo vrijeme išli, stotinjak metara naniže i stigli do rijetke bukove šume. Srpski položaji su ostali iza njih. Paljba je već bila prestala. Tomo i Robe koji su cijelo vrijeme išli skupa i posljednji u koloni, vidjeli su da ih ostala četvorica čekaju.

- Ovdje ćemo prenoćiti, a sutra nastavljamo - rekao im je Ivo. Njih dvojica su spustili stvari i sjeli.

- Dobro nas izjeba - rekao je Mali Robeu.

- Nemoj, Mali, matere ti! Isto da je izjebo samo tebe - rekao je Tomo oštro.

- Šta ga braniš!?

- Ne branim ja nikoga ali mi se od ovih dôba neda slušat šuplja priča. Odvedite ga tamo, ubite ga, boli me kurac! Samo me pusti da se odmorim. - Izvukao je vreću za spavanje i razmotao je.

- Ko će prvi na stražu? - pitao je Ivo. - Evo mogu ja prvi, ko će još sa mnom?

- Mogu ja - rekao je Robe.

Tomo se uvukao u vreću i rekao im da ga probude kada na njega dođe red. Postavio je nešto stvari ispod glave i zapalio cigaretu. Nije imao pojma koja su doba. Svuda oko njih je bilo tiho. Čuo se šum vjetra u krošnjama drveća i tek poneka rijetka detonacija koja je dopirala iz pravca grada.

3. Vatra

Vatre su prvi put vidjeli te noći. Robe ga je probudio i panično mu pokazivao prstom negdje u mrak. Tomo je, tek razbuđen, razumio samo riječ vatra. Sjeo je i pogledao tamo kamo mu je Robe pokazivao, ali nije vidio ništa. Tada kao da se nešto pokrenulo u njegovoj glavi. Grčevito je razmišljao: riječ vatra podsjetila ga je na nešto određeno i neprijatno. To nije bio strah, nego nešto potpuno drugačije. Tada se sjetio: negdje u pričama o Crnim vodama i Grobnom polju su bile i vatre, ne sjeća se više točno u kojem kontekstu, ali zna da su spominjane. Opet se pojavio onaj osjećaj nelagode, kao onda kada ih je Ivo prvi put spomenuo.

Robe mu je uporno pokazivao rukom u jednom smjeru. Vijali, Ćoro i Mali su spavali u blizini i njihova tijela su u mraku izgledala kao obrisi nasumce porazbacanih stvari. Ivu nisu čuli, on je stražario skupa s

Robeom, ali se nalazio na suprotnoj strani. Tomo se izvukao iz vreće, tek kada je vidio da je Robe istinski prestrašen. Napipao je pušku, uzeo je i krenuo za Robeom koji se neprestano osvrtao, provjeravajući ide li on za njim.

Vatra je gorjela pedesetak metara poviše mjesta gdje su zanoćili, ali se nije mogla vidjeti odatle: vidio se samo njen odsjaj.

- Da probudimo ostale? - šapnuo mu je Robe.

- Nemoj. Idi za mnom! - Pažljivo je otkočio pušku, pazeći da se ništa ne čuje. Krenuli su naprijed puzeći. On je lijevom rukom razmicao bodljikave stabljike malina, dok je u desnoj držao pušku. Robe je išao odmah iza njega, toliko blizu da mu je u svakom trenutku čuo disanje. Tridesetak metara dalje od vatre su zastali. Još uvijek se nije vidjelo mjesto gdje točno gori. Vidjeli su samo kad se povremeno izdigne plameni jezik i odsjaj vatre kroz granje nekog žbunja koje je raslo točno ispred mjesta gdje je gorjelo.

- Šta bi ono moglo bit? - pitao je Robe.

- Vidit ćemo. Možda se trava zapalila. Kad si ovo vidio?

- Maloprije, odma sam te došo probudit.

- Nisi prolazio ranije ovda?

- Nisam. Patroliro sam dole, malo niže. Odma ispod ovih malina.-

Lijevo od plamena tlo je također bilo obraslo malinama. Tomo je odlučio prići vatri s te strane.

- Ostani ovde! - rekao je. - Ali nemoj slučajno pucat, jedino ako ja zapucam. A i onda samo pucaj ispred sebe i desno. Ja ću krenut livo, kroz one tamo maline - rekao je i pokazao prstom lijevo od sebe. - S te ću se strane i vratit. Ti budi tu i ne mrdaj! Nema pucanja!? Ok?

- U redu - rekao je Robe. - Jedino ako ti...

- Jedino ako ja zapucam.

- U redu - rekao je Robe.

Provlačio se polako kroz maline. Vatra je trebala gorjeti desetak metara od mjesta gdje maline prestaju, tako je bar on u prvi mah procijenio. Čuo je, ali skroz slabo, nečije korake. Pretpostavljao je da se radi o Ivi. Tek tada se sjetio da ni sada, a ni dok je bio s Robeom, ni jednog trenutka nije čuo pucketanje vatre. To kao da ga je zaledilo, bio je oba puta dovoljno blizu da je morao čuti pucketanje. Osjetio je kako mu žmarci plaze rukama i kako mu tijelo postaje teško i umrtvljeno, kao da je od olova.

Ipak nije želio odustati. Puzeći se probio kroz maline, pažljivo razgrnuo posljednje stabljike i provirio vani. Međutim, nikakve vatre nije vidio. Nije mogao povjerovati: bilo je van pameti da se onoliko jak plamen, kakav mu je izgledao par minuta ranije, jednostavno, iz čista mira ugasio. Izišao je potpuno iz malinjaka, zemlja je bila vlažna od rose i već se osjećala noćna studen. Pušku je grčevito stezao rukama, dolazilo mu je da onako nasumce ispali rafal u mrak, tamo gdje su maloprije vidjeli vatru. Razgledao je još jednom svuda oko sebe, ali uzalud: svuda oko njega je bila neprozirna tama, jedino se daleko iznad njih uočavao komad prljavog, mutnog noćnog neba bez ijedne zvijezde.

Vratio se natrag do Robea. Našao ga je u istom položaju u kakvom ga je i ostavio. Ležao je, grčevito stežući pušku. Bio je sav ukočen.

- Jesi li vidio? - rekao je. - Nestalo je odjednom.-

Tomo je šutio. Čuli su se nečiji koraci iza njih, jednolični i mirni. Oni su pretpostavljali da se radi o Ivi. Tomo je dao znak Robeu da šuti i okrenuo pušku u pravcu odakle je dolazio zvuk koji je svakim trenom postajao jači. Odahnuli su kad je iz mraka izronila Ivina nezgrapna silueta. Tomo mu je tiho zviznuo, i on im je prišao.

- Otkud ti? - upitao je Tomu.

- Nisam mogo zaspat, pa sam došao do Robea.

- Još malo pa će ti i smjena.

- Nema problema, aj ti odma na spavanje i pošalji nekog da zamjeni Robea.

- U redu. Ima li šta sumnjivo?

- Ništa posebno - rekao je Tomo, istovremeno gurajući Robea, za svaki slučaj, da šuti.

-U redu, idem ja onda malo odspavat - rekao je i otišao od njih.

Tomo je pratio pogledom Ivu dok je odlazio i tek kad se njegova silueta stopila s tamom, sklonio je ruku s Robeovog ramena.

- Nemoj još nikom ništa pričat o vatri.

- Što?-pitao je Robe.

- Jebi ga, ako oćeš da se zajebaju s tobom, ti pričaj.

- Nema problema, neću nikom reć.

- Idi sad na spavanje i reci Vijaliju da ću ja patrolirat s ove strane.-

Robe je ustao i otišao, dok je Tomo sjeo, zaklonjen gustim i visokim malinama. Zapalio je cigaretu. Izvedrilo je i zahladilo. Već se iza oblaka, koji su se razilazili, nazirao prljavi, puni mjesec, a na mjestima su se vidjela daleka i hladna svjetla zvijezda. Čuo je Robeove korake, sve dok ovaj nije došao do mjesta gdje su spavali, a zatim je nakratko čuo drugačije korake, pretpostavljao je Vijalijeve, koji su se udaljavali.

Tri sata, koliko su njih dvojica trebali ostati na straži, užasno su sporo protjecala. Tomo nije imao sata i nekoliko puta je odlazio do Vijalija vidjeti koliko im je još preostalo. Otišao je pred kraj smjene ponovo do onog mjesta gdje im se učinilo da su vidjeli vatru. Prišao je mjestu pažljivo kroz one iste maline, osmatrao desetak minuta, zaklonjen visokim stabljikama. Ali unatoč tome što je izišao mjesec i što se sada jako dobro vidjelo, ništa nije mogao vidjeti. Na kraju se usudio i otići do onog mjesta, ali tamo nije naišao ni na kakve tragove vatre. Pretpostavljao je tada da je gorjelo negdje naviše, ali se nije usuđivao krenuti čistinom i ici provjeriti. Jedino ga je čudilo kako se vatra onako brzo ugasila. Predio ispred njega je bio obrastao travom. Ovako, obasjana mjesečinom i

isprepletana jakim i jasnim sjenama, pogotovo u trenucima kada naleti noćni povjetarac i zatalasa travu, kada je izgledalo kao da sjene ožive, izgledala je poput mora iznad kojeg plovi crna magla.

Vijali je došao do njega u trenutku dok je sjedio i pušio. Rekao mu da je njihova smjena gotova i odmah zatim otišao. Tomo je do kraja ispušio cigaretu i tek onda krenuo probuditi Ćoru ili Malog koji su već bili budni kada je on stigao. Vijalija nije vidio. Čulo se samo Ivino glasno hrkanje i zveckanje stvari koje su Ćoro i Mali spremali za stražu. Uvukao se u vreću za spavanje i pokušao zaspati. Tek je tada osjetio koliko je umoran. Sklopio je oči i slušao kako se Ćoro i Mali udaljavaju. Njihovi koraci su prigušeno, poput usporenih otkucaja srca, odzvanjali u noći. Otišli su od njih zajedno i jedno vrijeme se čuo njihov smijeh. To je bilo posljednje čega se sjećao prije nego što je zaspao.

4. Sjene na zidu

Probudila ga je jaka detonacija. Doprla je iz pravca položaja koje su oni dan prije napustili. Svi su se probudili. U tišini koja je nastala nakon detonacije, čuo je oko sebe komešanje.

- Tomo, šta bi ono moglo bit? - pitao ga je tiho Robe koji je spavao blizu njega.

- Ne znam - rekao je.

Ubrzo iza one prve, čule su se još dvije, ali mnogo slabije. Negdje sa strane čuo je Ćorin glas.

- Vijali, Vijali! - dozivao je, ali ne odviše glasno.

Ubrzo je vidio Ćoru kako im prilazi. I sada, dok je bio na straži, nosio je onaj svoj snajper.

- Vijali, jesu li ono one tvoje?- pitao je. U glasu mu se osjetilo neskriveno divljenje.

- Valjda - rekao je ovaj hladno i nezainteresirano.

Tek tada se Tomo sjetio o čemu se radi: vjerojatno su Muslimani stigli do barake i naletjeli na zamku koju im je postavio Vijali. Ponovo je legao, ali je osjećao da neće moći lako zaspati. Pomislio je na jednu drugu detonaciju, s početka rata, kada je netko digao u zrak jedinu srpsku kuću u selu. On je otišao slučajno taj dan na selo, lutao je cijeli dan okolicom i na kraju odlučio tu prenoćiti. Iako je minirana kuća bila napuštena, Tomo zbog nečega cijelu noć nije mogao zaspati. U trenutku detonacije, nestalo je električne energije koja nije došla cijelu noć. Selo je sablasno izgledalo, pogotovo kada je kuća nakon detonacije počela gorjeti. Cijelu tu noć nazirao se zloslutni odsjaj vatre kroz spuštene zavjese. Osjećao je tada neki nemir, nešto kao da ga je pritiskalo i davilo.

Sličan nemir osjetio je i sada, prvi put nakon one noći. Malo se izdigao i naslonio glavu na stablo bukve ispod koje su spavali on i Robe. Pipajući oko sebe u mraku, pronašao je cigarete koje je ostavio odmah s druge strane stabla da su mu stalno nadohvat ruke. Imao je u torbi još tri kutije i pokušavao je izračunati koliko cigareta smije dnevno popuštiti.

Robe se jedno vrijeme vrtio u svojoj vreći za spavanje, okretao se i namještao, što je Tomi ubrzo počelo smetati.

- Daj Robe, pička mu materna, smiri se! - rekao mu je, nakon čega se ovaj umirio.

A onda se sjetio. Da, bila je tu i sjena koja je izgledala zastrašujuće: podsjećala je na široko raširena krila neke nemani koja vreba iz mraka. Stvarala su je odškrinuta vrata sobe u kojoj su spavali roditelji. Vrata bi cijelu noć ostala tako odškrinuta: bila je zima, a peć je gorjela samo u sobi u kojoj su spavali on i djed, majčin otac, i na taj način se kako-tako grijala i ta druga soba. On je tada imao desetak godina. Djed bi povremeno ustajao i ubacivao drva u peć, prvo bi se čula škripa podova, zatim otvaranje vrata peći, a onda bi se vidio odsjaj vatre po zidovima. To bi trajalo kratko, izgledalo je kao da su iz peći izletjele krijesnice i nestale negdje u mraku. Imao bi tada osjećaj da je tamna soba oko njega

ogromna, nekada bi zamišljao da je toliko velika, da je ona svjetlost, što bi nakratko bljesnula kada bi djed otvorio vrata peći, nestala negdje daleko u tom zamišljenom mraku oko njega. Onda bi ponovo čuo škripu podova, a zatim bi se sve umirilo. Tako jasno se sjećao tih detalja, da je ponekad imao dojam da se nečega iz tog perioda, što bi čuo ili vidio odmah nakon buđenja, sjeća bolje i jasnije, nego nečega što je neusporedivo više utjecalo na njegov kasniji život. Na primjer, nije se sjećao nijednog lica s očeve sahrane. Ti ljudi su stajali u nijemom špaliru kroz koji su prolazili on i majka. Majka ga je vodila za ruku, držala ga je sasvim lagano za vrhove prstiju. Ruka joj je bila vlažna od znoja. On se sjećao, čak i mnogo godina kasnije, kako su mu prsti klizili kroz njene ruke i kako se panično bojao da će mu ruka ispasti iz njene, a da ona to neće primijetiti i da će produžiti dalje, a da će on ostati sam i da će se zatim one dvije kolone ljudi, što su ga podsjećali na zidove s obje strane, jednostavno zatvoriti. Bojao se da će se odjednom naći okružen nepoznatim ljudima i od njihovih tijela neće vidjeti majku. Kasnije ga je godinama progonio sličan san: našao bi se negdje, u nekoj komornoj atmosferi koja bi ga gušila poput onog davnog zida od živih ljudi. Uvijek su to bili snovi bez ikakvog konteksta, rastrgani i konfuzni, i svaki bi završavao zastrašujućim osjećajem panike i na kraju buđenjem. Ali se zato, čini mu se u potpunosti, sjećao svakog tona pjesme "Vozila se po Vrbasu lađa" koju bi u sitne sate ili pred zoru pjevao sazlija Mumin, dok bi se pijan vraćao odnekuda i prolazio putem ispod njihove kuće. Imao je neku neponovljivu boju glasa, muklu i hrapavu, kao da mu je glas bio impregniran gustim slojevima dima smrdljive škije koju je pušio. Sjećao se i toga da mu je glas bio drugačiji dok bi u svojoj radionici kucao u saz ili šargiju, tada bi pjevao nekako više kroz nos, hedonistički i s merakom, kao da uživa u svakom odsviranom i otpjevanom tonu, dok je u onoj jutarnjoj pijanskoj pjesmi bilo neke iskonske tuge i očaja. Par puta je ustao iz kreveta i gledao ga kroz prozor dok bi prolazio. Mumin bi, dok bi

pjevao, gledao u zemlju par metara ispred sebe. Tomo bi ostao na prozoru sve dok ovaj ne bi zamakao i dok mu se glas više ne bi čuo. Jedne se prilike Mumin spetljao i pao po istruloj, polegloj drvenoj ogradi s druge strane puta, koja je na jednom mjestu potpuno popustila pod njegovom težinom. Pokušavao je ustati, ali nije uspijevao. Tomo ga je dugo gledao s prozora kako se bezuspješno muči, i kada je bio siguran da ne može ustati, otišao je u majčinu sobu, probudio je i pokazao joj s prozora njene sobe Mumina. Ona je samo odmahнула rukom i otjerala ga u krevet. Dugo mu je trebalo da zaspi. Ujutro, čim je se probudio, otišao je do prozora. Mumin je još uvijek bio tamo, spavao je. Cijela slika je izgledala tužno. Tomi ga je bilo žao: on nikada nije zaboravio koliko je Mumin bio bezgranično strpljiv s njim. To se dogodilo par godina nakon što je Tomi umro otac, i on je u to vrijeme često odlazio do Muminove kuće, gdje je ovaj živio sam. Tu je imao malu radionicu, u stvari šupu koja je bila nalijepljena na kuću, u kojoj je izrađivao šargije od javorova drva. Dopuštao mu je da cijelo vrijeme bude u radionici i iz prikrajka promatra što ovaj radi. Ta njegova izrada šargija podsjećala je na svojevrсни ritual: prvo bi nekoliko dana prestao piti, sve dok mu se ne bi prestale tresti ruke. Za to bi vrijeme odlazio u šume poviše sela i tražio drvo. Nekoliko puta dnevno bi dolazio iz šume i ponovo odlazio, svaki put bi dovukao za sobom par manjih klada i ostavljao ih ispod nadstrešnice radionice, gdje bi se drvo sušilo. Zatim bi prešao u radionicu. Satima bi tesao, kao da Tome nema tu, nekim ujednačenim i preciznim udarcima, činilo mu se da bi svaki put zahvaćao bradvom istu površinu, zasijecao bi u drvo tako tanko da bi se otpaci koji su padali oko njegovih nogu uvijali u spirale koje su ga podsjećale na minijaturne makarone. Mumin bi cijelo vrijeme šutio. Tek kada bi zatezao strune na gotovu šargiju, počeo bi pričati: objašnjavao bi Tomi zašto radi neke stvari, zbog čega otvor na rezonatoru mora biti na određenom mjestu, objašnjavao mu kako izračunava dužinu vrata, jer je izrađivao šargije u više veličina, pričao bi

mu kakav zvuk ima šargija od javora koji je rastao pored vode, a kakav od onoga iz planine... Onda bi isprobavao šargiju, prvo bi je dugo uštimavao, a zatim bi približio uho rezonatoru i započinjao svirati. Uvijek je to bila ista pjesma: "Vozila se po Vrbasu lađa". Često bi je započinjao, pa ponovo nešto petljao oko instrumenta. Proba bi bila završena tek kada bi je otpjevao do kraja. Nakon toga bi otpustio strune i prislonio šargiju uza zid radionice. Ako se u radionici ne bi dovoljno smrklo, uzimao bi jednu od onih osušenih klada, pažljivo je rasijecao po dužini i započinjao novu šargiju.

To jutro ga je probudio snijeg koji je spuzao s krova. Zima se bližila kraju, vani je južilo i visoki snijeg je iz dana u dan nestajao. Mrzio je te periode: zemlja bi bila natopljena vodom, pusta i prljava, podsjećala ga je na bolesnika koji se znoji u groznici, a zrak je bio vlažan i pun nekih slatkastih mirisa truleži. Snijeg se bučno spustio s krova, i to s one strane kuće na koju je gledao prozor sobe u kojoj je spavao. Ustao je pogledati gomilu snijega koja je spuzala. Volio se igrati na njemu, bušio bi kroz njega tunele, isjecao letvom u stvrđnutom snijegu stepenice i kasnije gledao kako se, dok bi se snijeg topio, gube oštre ivice onoga što bi napravio ili kako se urušavaju svodovi tunela od snijega.

Vani se mnogo bolje vidjelo. U sobu je svjetlost upadala samo kroz svijetli trokut u kutu prozora u kojem je bio zavrnut komadić izbljedjelog zelenog platna. On bi se zavukao ispod platna i zurio kroz prozor, lica prislonjenog uz staklo. U trenutku kada se htio vratiti u krevet, čuo je majčin glas. Ona sjena se širila preko njega, kao da ga ta demonska krila mraka nastoje obuhvatiti. Majka je govorila nekim prigušenim šapatom. Tomo je jedva raspoznao kada govori majka, a kada otac. Više im je razlikovao glasove po brzini izgovora, nego li po boji. Glasovi su dopirali iz potpuno tamne sobe, i on je imao osjećaj da to govori mrak. Grobno polje, tada je samo ono spomenuto, prvi je spomenuo otac. Tomo je shvatio da je to nešto o čemu se ne smije pričati, a da je djed dan ranije

u seoskoj prodavaonici pričao nešto o tome. Otac je govorio majci da razgovara s njim, da to više ne spominje. Zatim su spominjali neke papire u koje je djed nešto zapisao i koje je navodno krio negdje u kući. Tomo nikada nije saznao da li je u tome bilo ikakve istine, uglavnom te famozne papire nikada nitko nije pronašao. Ako su i postojali, onda su vjerojatno nestali ovih posljednjih dana, jer je gotovo bio siguran da je i njegova rodna kuća izgorjela u onom orgijanju vatre, čiji je odsjaj pratio od lovačke barake po crtama horizonta, onaj dan kada se mjesto gdje se spaja nebo i zemlja rasplinulo u tanku svijetlu aureolu.

Očev je glas tada bio ljutit i pospan, govorio je u kratkim rečenicama, punim prijekora i ljutnje, slično u trenutcima kada bi dolazio kući pijan. Tomo je mrzio taj očev siktavi ton, svaki put bi se u tim trenucima tresao od nekog unutarnjeg nemira, očekujući svaki čas prijekore, pa i za stvari koje nije do kraja razumijevao i s kojima nije imao apsolutno nikakve veze. Vratio se u krevet. Sjene na suprotnim zidovima su promijenile položaj. Vidjela se na zidu jasna i pravilna linija jedne strane pješčanog sata koji je stajao na vrhu niskog kredenca. Taj sat je otac jedne prilike donio odnekuda, dok on još nije bio ni krenuo u školu. Njemu ga je bilo zabranjeno uzimati. Sat je s obje strane imao postolje od tamnog drva, s plitkim intarzijama s prednje strane, s motivima egipatskih hijeroglifa. Majka mu je često govorila kako je on dok je bio dijete, kada bi otac postavio sat na stol, govorio "ima vremena" ili, kada bi pijesak iscurio, "nema vremena". Mnogo godina kasnije, dok je jednom u Zagrebu, nekako pred rat, čekao autobus za Beč, gdje je nekoliko mjeseci radio na crno, vidio je plakat za neki horor film i sjetio se točno do u detalj jasne slike sjene jedne polovice pješčanog sata na zidu. Nije se sjećao naziva filma, jedino se sjećao lika Smrti, ogrnute tamnim plaštom i s ogromnom kosom u ruci. On se tada sjetio obiteljskog pješčanog sata i svojih riječi "ima vremena", "nema vremena". Bilo mu je sasvim logično da Smrt s plakata u drugoj ruci drži pješčani sat. Učinila mu se tada zgodnom ta

simbolika, uvijek je otada zamišljao smrt u golemoj sobi prepunoj pješćanih satova, na čijem je postolju umjesto onih hijeroglifa utisnuto nečije ime. Zamišljao je šum curenja pijeska, cijelog mora pijeska, što podsjeća na monotono žuborenje vode koje bi prekidao samo rezak zvuk kada bi neki sat iscurio i kada bi nekome "nestalo vremena". Postojao je i nastavak priče: zamišljao je potrošene satove razbijene. Zamišljao je gomile čudnog, sitnog tamnosivog pijeska što bježi kroz prste, pomiješanog s krhotinama stakla.

Nekoliko mjeseci nakon što ih je otac napustio, majke nije bilo cijelu noć. Tomo se svaki čas budio. Djed je mirno spavao na svojoj sećiji. Majka je već tada pila, međutim Tomo to tada nije shvaćao. Nekoliko puta prije toga panično bi nešto skrivala kada bi Tomo iznenada ušao u kuću, a tek je kasnije shvatio da je to bila boca. Te noći, pred zoru, usudio se ući u njenu sobu, nešto ga je privlačilo da baš iz te sobe gleda vani, provukao se ispod platna, u toj sobi platno je bilo plave boje, također isprano i na pregibima potpuno izbijelilo, i pokušavao gledati vani. Bila je zima, nekoliko dana zaredom su vladale strahovite studeni i kroz prozor se ništa nije vidjelo. Cijeli prozor je bio pokriven srebrenkastim šarama od mraza koje su ga zbog nečega uvijek podsjećale na bajke. Iako ništa nije vidio, ostao je tu, bez obzira što ga je po nogama štivala studen i što su mu se dijelovi lica neugodno lijepili za stakla prozora. Uopće nije imao osjećaja koliko dugo je tu stajao, mraz na prozoru se na jednom mjestu počeo topiti od njegova daha i stvorio se sitni okrugli otvor kroz koji je mogao gledati vani. Dahom ga je proširio, vani je bila mjesečina, čuo se svaki zvuk, čuli su se i nečiji koraci. Snijeg je hladno svjetlucao i škripio pod nogama, a nešto kasnije, već se počelo svanjivati, čuo je i majčine korake. Kada je ugledao njen lik na putu i kada je bio siguran da se radi o njoj, otišao je iz sobe i zavukao se u krevet. Dok je stajao pored prozora, izgubio je osjećaj za vrijeme. Tek kada se zavukao u potpuno ohladnjelu postelju, shvatio je da je na

prozoru ostao prilično dugo. Majka je ušla tiho, dah joj je zaudarao na alkohol, i odmah je, čim je ušla u kuću, krenula prema njemu. Nagnula se nad krevet, plakala je i nekim ga grčevitim pokretima pokrivala. On se pretvarao da spava. Svjetlost se poput slapa ulijevala u sobu. Sve se vidjelo. Kroz spuštene trepavice, Tomo je nazirao i tetovažu na majčinoj ruci. Boja kože na rukama, koje su direktno bile obasjane svjetlošću, bila joj je neobično blijeda, nestvarna, a tetovaža je imala neku bolesnu, blijedu indigoplavu boju. Nisu se jasno vidjeli vrhovi stiliziranog istetoviranog križa: stapali su se s bljedilom kože, kao ni sitni detalji koji su išli dijagonalno od točke gdje su se spajali krakovi križa, dok su slova njena imena, Serafina, koje je bilo istetovirano odmah ispod križa, bila potpuno nejasna: podsjećala su na nejasne plavkaste ranice po rukama.

Taj dan je majka, kada se probudila, čim je izišla iz sobe, uzela onaj pješčani sat i bijesno ga tresnula od zid. Djed tada nije bio u kući. Sat se razbio. Tomo je plakao i skupljao krhotine sata, istresao pijesak iz njih na jednu gomilu, a zatim dlanovima po drvenom podu skupljao na istu gomilu preostali pijesak. Ostao je sam u kući, majka je nakon toga izišla. Dugo se igrao s pijeskom, uzimao ga među skupljene dlanove i promatrao kako curi kroz prste. Ta igra ga je smirivala. Igrao se s pijeskom sve dok se majka nije vratila i blago ga podigla s poda.

- Nisi ti ništa kriv - rekla je. Plakala je i tada. Tomo je pokupio onaj pijesak i krhotine stakla i odnio sve to u smeće, dok je majka sjedila nepomično na sećiji, glave spuštene među koljena. Od rasute kose joj se nije vidjelo lice. Sunce je ulazilo direktno kroz prozor iza njenih leđa i po rubovima rasute kose stvarala se nježna bakrenasta aureola.

Priču o Grobnom polju i Crnim vodama sklapao je iz nejasnih fragmenata. Znao je da je za vrijeme rata djed bio tamo i da se tom prilikom samo on izvukao živ iz nekih borbi koje su se tu vodile. Djed mu je bio u domobranima. Tomo je pretpostavljao da se otac ljutio zbog

djedovih priča o Grobnom polju upravo iz tog razloga: o takvim stvarima je tada bilo najpametnije šutjeti.

- Bile su tuj i vatre - rekao mu je djed jednom prilikom, odjednom i nekim povjerljivim tonom od kojeg je Tomu spopala jeza.

Taj djedov "povjerljivi ton" uslijedio bi nakon brzog, grozničavog i paranoičnog poglêdanja na sve strane.

- Kakve vatre? - pitao je Tomo zbunjeno.

- Vatre - rekao je. - Na Grobnom polju.-

U to vrijeme djed je već potpuno bio u nekom svom svijetu. Trzao se preplašeno i na najmanji šum, i najbanalnije stvari običavao je izgovarati onim svojim povjerljivim šapatom. Noću se neprestano budio, ustajao, ubacivao drva u peć, dugo sjedio na podu pored peći i promatrao vatru. Sjene bi tada, iskrivljene nestalnim odsjajem vatre, plesale po zidu, a obrisi djedova tijela kao da su gorjeli. Tih mjeseci su počela i njegova lutanja po okolici, s kojih se vraćao s punim rukama lišća koje je uporno skrivao po kući. Majka bi, čim bi on izišao, kupila to lišće i bacala ga u smeće, a ponekad se događalo da ga ne pronađe odmah, nego bi slučajno naišla na uvele i poluistrule gomile lišća dok bi pospremala kuću.

Djed je jednom, otprilike par mjeseci pred smrt - bila je noć i sjedio je uz otvorena vrata peći - čak počeo i pjevušiti. Tomo ga nikada ranije nije čuo da pjeva i to ga je pomalo plašilo. Pjevušio je neku pjesmu koju je on tada čuo prvi puta. Jedne je prilike u Beču, desetak godina kasnije, prolazio pored neke birtije gdje su se skupljali gastarbajteri. Zastao je kada je razaznao jedan stih pjesme koja je dopirala iznutra. Radilo se o istoj pjesmi koju je djed pjevušio one noći. Tomo je bez razmišljanja ušao unutra, kasnije je saznao da je pjesmu pjevao neki Jozo iz Kiseljaka koji je u toj birtiji pjevao skoro svaku noć, prateći se na harmonici. Imao je moćan, ali pomalo načet glas. Za skoro svakog nastupa barem bi je jedanput otpjevao. Tomu su svaki put najviše fascinirali oni stihovi što ih je tada djed pjevušio:

Aj što mi se je Travnik zamaglio?

Ili gori il' ga kuga mori?

Niti gori, nit ga kuga mori,

djevojka ga okom zapalila.

Kasnije je čuo tu pjesmu bezbroj puta i neobično ju je volio. Uvijek kada bi prolazio kroz Travnik sjetio bi je se. Gledao bi gore prema Vlašiću i zamišljao nekoga kako stoji na samom vrhu i promatra odozgo grad utonuo u prljavu maglu, nalik na dim.

Tomo se čudio kako sve te godine nikada nije razmišljao o tom djedovom Grobnom polju, dok je sada grčevito slagao mozaik od svih detalja koje je znao o toj priči. Međutim, toga nije bilo mnogo, znao je da se nešto strašno događalo tada na tom prostoru, prema kojem su i oni išli, sada, pedeset godina kasnije. Znao je da Grobno polje započinje čim se pređu Crne vode i da su na tom mjestu poginula dvojica seljana koji su bili zajedno s djedom u domobranima. Crne vode su tih dana bile nadošle od kiša i njihovi leševi nikada nisu pronađeni. A tu su bile i te vatre, možda slične tajanstvenoj vatri koju su on i Robe gledali tu večer, a možda su i oni magični stihovi pjesme "Aj što mi se je Travnik zamaglio" kojima je Jozo iz Kiseljaka razbijao nostalgiju legiji zemljaka u Beču na neki način dio iste priče. Zbog nečega je Tomo čvrsto u to vjerovao.

Drugi dio

Zemlja nad vojskama

1. Spetljana bodljikava žica

Krenuli su nešto prije jedan sat. Sve je došlo nekako iznenada i na brzinu: zapovijed o polasku su dobili oko podne, a već su se za nepun sat vremena vozili, stiješnjeni u trošnom, maslinastom kamionu, s kojeg su nemarno i očito nedavno skinute oznake Wermachta. Prvih se petanestak minuta kamion kretao tvrdim putom uz Vrbas, a zatim su skrenuli na sporedni put. Vozili su se još jedno kratko vrijeme po ravnom, a zatim se kamion, bučno i s mukom, počeo penjati strmim i uskim putovima.

Prije toga, oni su bez cilja lunjali selom: s nekog stabla divlje jabuke koje je raslo odmah uz neku zapuštenu ruševinu brali bezukusne divakinje, promrzle i pocrnjele od mraza; promatrali kako se trojica dječaka igraju s ježom: neprestano su ga prevrtali štapovima, ali bi se on svaki put iznova sklupčao u bodljikavo klupko; prošetali do Vrbasa, dugo stajali na njegovoj obali i kao zaneseni gledali hipnotičko valjanje mutne vode...

Već se bližilo podne, kada im je dojadilo besciljno lutanje selom. Sklonili su se od kiše da negdje na miru zapale. S obližnje džamije mujezin je započeo molitvu, a odmah zatim, odnekle iza njihovih leđa, začuo se slabašni zvuk crkvenog zvona. Već je nekoliko dana padala sitna hladna kiša, nebo kao da se spustilo do krovova kuća, selo je bilo pusto, svo u ispranim sivocrnim tonovima. Mujezinova molitva i zvonjava zvona lebdjeli su nad sumornim i ravnodušnom krajolikom poput žalopojke. Mujezin je imao kreštavi dječakački glas i na onim visokim dionicama naglo bi zastajao. Ti nagli zastoji Martina su zbog nečega podsjećali na plač.

Dugo bi zatim mujezin uzimao zrak i nastavljao slati svoju molitvu nad selo zaspalo pod ravnodušnom, dosadnom kišom i hladnom sumaglicom. A zvuk zvona dopirao je upravo odnekle iza sumaglice, vjerojatno iz susjednog sela. Tonovi zvonjave su bili visoki i hladni poput praska stakla.

Martin i još dvojica njegovih drugova, sva trojica iz ovoga kraja, u kojem nisu bili ravno dvije godine, sjedili su na naslaganim bukovim balvanima, koji su ležali ispod nadstrešnice neke staje, i pušili. Domobranski natporučnik Knez, niski ispijeni Slavonac, zapovjednik njihove satnije, došao je točno u trenutku kada se umirivala zvonjava. Čulo se još nekoliko sve slabijih udara, a onda se zvono umirilo. Mujezin je uzeo posljednju stanku, prije nego što će završiti molitvu. U onom kratkom periodu tišine, čuo se samo huk Vrbasa, a zatim je s obližnjeg divljeg kestena bučno pao dozreli plod. Probijao se oštro kroz granje, a zatim tresnuo od krov staje ispred koje su sjedili. Jedan se plod dokotrljao točno ispred njihovih nogu. Stojan se sagnuo i uzeo ga, prevrtao ga jedno vrijeme po rukama, a zatim ga nezainteresirano odbacio.

Koncem ljeta 1941., kada su mobilizirani i raspoređeni u istu domobransku satniju, bilo ih je sedam iz ove doline. Četvorica su poginula, trojica već te godine u okolici Travnika, kada su upali u zasjedu, a jedan prije otprilike pola godine. Ostala su njih trojica, Martin, blijedi tridesetogodišnjak, Stojan, krupni i naivni div dubokog glasa, i Ferid, dvadesetogodišnji visoki mladić nezgrapnih pokreta, na kojemu je uniforma tužno visjela i mlatarala kao poderana zastava na pola koplja. Imao je govornu manu, u trenutcima kada bi se prepao, Ferid je mucao, gubio riječi i očajnički gledao svuda oko sebe, kao da tu negdje traži izgubljene riječi.

Bili su sva trojica strahovito umorni i neispavani. Na noć prije, prvi su put uspjeli otići do kuća: iskrali su se iza večerja iz logora, dogovorili se

kada će se vratiti i gdje će se naći na povratku. On i Ferid su bili iz istog sela, dok je Stojan živio u jednom selu uz Vrbas, nepun sat hoda odavde, dok su oni skoro dva sata pješaćili u jednom smjeru. Izbjegavali su glavne putove i zaobilazili naselja. Mutni i nadošli Vrbas su oba puta prešli preko nekih balvana, položenih između obala, koji su na par mjesta bili pod vodom. U povratku, cijelim putem je pokušavao utješiti Ferida koji je tek tu noć saznao da mu je cijela obitelj pomrla od tifusa. Došao je do kuće, naišao na ogradu, s oba kraja pričvršćenu gusto spetljanom zarđalom bodljikavom žicom, a poslije je od nekih komšija saznao strašnu istinu: tifus mu je još prije pola godine pokosio cijelu obitelj: oca, majku i mlađu sestru.

Vratili su se pred zoru, Stojan ih je već čekao na dogovorenom mjestu. Otišli su zajedno do logora: tutnuli su jednom stražaru litru rakije, i on ih je bez suvišnih pitanja pustio unutra.

Ferid se taj dan neprestano pokušavao odvojiti od njih, ali ga oni nisu puštali. Pratili su ga kao lovački psi, pokušavali ga tješiti, ali je on uporno šutio. Bilo ga je tužno gledati, brada mu se neprestano tresla, kao da drhti od hladnoće, a oči su mu bile krvave i sjajne poput stakla. I dok su sjedili na tim balvanima, gledao je negdje visoko u sumaglicu i neprestano se klatio gornjim dijelom tijela.

- Ajde spremite se za pokret - rekao im je Knez sporim i razvučenim glasom.

Martin i Stojan su ustali, dok je Ferid ostao sjediti.

- Feride, i na tebe se odnosi!-

Feridovo ime je svaki put izgovarao pogrešno. I ne samo njegovo: ni nakon dvije godine Knez nije naučio pravilno izgovarati većinu muslimanskih imena.

Ferid je nevoljko ustao, i tek tada se Knez malo bolje zagledao u njega.

- Što je s Feridom? - pitao je Stojana koji mu je bio najbliži.

- Sazno je da mu je sve pomrlo od tifusa. -

Natporučnik je jedno vrijeme gledao za Feridom koji je skupa s Martinom krenuo prema logoru.

- Smije li se znati, gospodine natporučniče, kuda idemo? - pitao ga je Stojan.

- Ne smije - rekao je kratko. - Još ni ja ne znam sve detalje. Ide nas samo desetak.-

Ferid i Martin su išli ispred njih desetak metara. Ferid prvi put nije izgledao onako napadno nezgrapan. Hodao je teškim i dugim koracima, kao da jedva odvaja noge od zemlje. Kiša je uporno sipila, i oni su, osim Ferida, čim su izišli ispod nadstrešnice zadigli kragne teških vojničkih kaputa.

- Ko da nikad neće stat - rekao je Martin Feridu.

- Ferida se trebala udavat - rekao je Ferid.

Martin se osjećao kao da mu je netko opalio šamar. Nikako se nije mogao sjetiti lica Feridove sestre, iako je to neprestano pokušavao. Sjetio se samo da je imala neobično blijedo lice i izrazito crnu kosu, kao i toga da ga je jednom lice Djevice s jedne slike, koju je vidio u jednoj travničkoj crkvi, podsjetilo na Feridino, upravo zbog tog kontrasta. Uhvatila ga je neka tuga, osjetio je zatim neki nemir i da mu ponestaje zraka. Poželio je na trenutak da je stotinu kilometara dalje od ovog sumornog i pustog sela koje je pritiskalo nisko mutno nebo i okruživali sa svih strana ogoljeli šljivici, s pravilno raspoređenim stablima jednolične crnosive boje. Podsjećala su na grotesknu mrtvu vojska koja nijemo bdiše nad selom. Zagrlio je Ferida, i ovaj je tada počeo plakati na sav glas.

- Nemoj, Feride! - rekao mu je Stojan koji ih je u tom trenutku sustigao.

- Nek se isplače - rekao mu je Martin tiho.

Stojan više nije pokušavao tješiti Ferida, nastavio je nijemo, kao osuđenik, koracati pored njih dvojice. Jedino je Martinu, brzim i žustrim

klimanjem glave, dao do znanja da ga je čuo. Tek tada je Martin vidio da i Stojan plače. Nije ga to pretjerano iznenadilo. Stojan je plakao i onda kada je poginuo Stipan, četvrti im poginuli zemljak iz satnije. To se dogodilo prije pola godine. Stotinjak metara ga je Stojan nosio u naručju kao malo dijete. Uхватила ih je žestoka paljba na nekoj čistini kod Ivan Sedla. Stipan je odmah, pogođen, pao, i Stojan se, kada je to vidio, vratio po njega i odnio ga do zaklona. Uspio ga je iznijeti unatoč žestokoj paljbi, bio je sav krvav, tako da je Martin u prvi mah pomislio da je i on ranjen. Stipanu nije bilo spasa, jedan ga je metak pogodio u čelo, a još tri u stomak. Umirao je teško. Jedno je vrijeme, dok je bio pri svijesti, ponavljao napuklim i muklim glasom "kako ga boli". Tada je Stojan počeo plakati. Bio je i po licu prljav od krvi, i iza suza koje su mu nezaustavljivo tekle iz očiju, ostajale su svijetle brazde što su podsjećale na ožiljke.

Bili su tu, u svom kraju, već petnaestak dana, a da do sinočnjeg odlaska nijednom nisu uspjeli otići do kûća, jer su sve do prije dva dana učestvovali u teškim i krvavim borbama nekoliko kilometara dalje odatle, na nekoj uzvisini odakle se kao na dlanu vidio Gornji Vakuf. Lijevo od grada se vidio mutni Vrbas koji se potpuno utopio u sivilo krajolika i koji je s te visine izgledao nalik oranici. Razbijena partizanska brigada, koja se više nije imala kamo povlačiti, ukopala se na toj uzvisini i očajnički branila. Nekoliko je dana, u početku borbi, njihova satnija pretraživala šume kojima su se partizani probili prema uzvisini. Nailazili su na gomile leševa, pogotovo na mjestima gdje je tuklo topništvo. Tu su znali naići na strahovito iznakažene leševe. Takva su mjesta mogli lako prepoznati i izdalje: bjelila su se stabla bukava s kojih su geleri odbili koru, a negdje su se i cijele krošnje prelomile i visjele uz stablo. Samo jednom je u tih nekoliko dana Martin pronašao živa partizana. Ovaj je sjedio naslonjen na stablo bukve i držao se za stomak. Oko njega su neprestano kružila dva krupna podivljala psa i prijeteći režala. Martin je bez razmišljanja psu koji mu je bio bliži ispalio metak u glavu, dok je onaj drugi pobjegao. Ispred

ranjenika se nalazila lokva krvi, a krv je još uvijek sporo, kroz prste ruke koju je držao na rani, otjecala od njega. Bio je mlad, gotovo dječak. Glava mu je bila okrugla, a lice mrtvački blijedo, jedino je imao crvene mrlje veličine novčića na oba obraza. I tako teško ranjen, još uvijek je bio pri svijesti. Gledao je u Martina staklastim i mutnim pogledom.

- Vode - govorio je.

Martin je pronašao njegovu čuturicu, ležala je dva-tri metra udaljena od njegovih nogu, ali je bila izbušena gelerima. Dao mu je svoju. Dok je ovaj pio, on je neprestano gledao oko sebe vidi li ga itko. Imali su zapovijed da ranjene pobiju, i znao je da ne bi dobro prošao izigravajući Samaritanca u paklu iznakažene bosanske šume koja je zaudarala na leševe i smrt. Partizan je halapljivo pio. Prasio je kratke stanke da uhvati zraka i nastavljao. Kad je završio, ispustio je čuturicu iz ruku. Glava mu je pala u stranu. Martin je pomislio da je umro, međutim, još je bio živ. Kad se Martin sagnuo po čuturicu, čuo je kako diše. Odlomio je nekoliko hrastovih grana, na kojima je lišće već bilo suho, i nabacio ih preko ranjenika. Još jednom je dobro razgledao oko sebe i, kako nije vidio nikoga u blizini, produžio dalje. Negdje iz blizine se čuo kratki rafal i Martin je krenuo u tom smjeru. Vidio je jednog domobrana kako pretražuje leš. Pretpostavljao je da je partizana našao ranjenog i da ga je zatim ubio. Preplavio ga je neki val gađenja, i prema sebi i drugima. Tu nije bilo pomoći, uvijek bi se osjećao slično. Nije sebe smatrao nimalo boljim od onog domobrana što je pljačkao leš mrtvog partizana. Nekada bi pomislio da ga upravo taj osjećaj gađenja čuva da ne postane isti kao on i slični njemu. Nije mu bilo prvi put da je gledao nešto slično, nagledao se za tih par godina svega i svačega, jednom je čak gledao jednog ustašu kako mirno i temeljito pretražuje leš raskomadan minom. Jedino taj put nije mogao izdržati: sagnuo se uz neki hrast i dugo povraćao.

Odmah se okrenuo na drugu stranu, što je u sličnim prilikama najčešće radio ukoliko je bio u prilici, jer mu je, ako bi ostao duže, trebalo mnogo više vremena da potisne onaj ružni osjećaj gađenja.

Dva dana poslije toga ubacili su ih u borbu. Desetak dana su trajale teške borbe, u nekoliko navrata su ih tjerali naprijed, ali su partizani svaki put odbijali napade. Nekoliko dana nakon što su i oni uključeni u izravne borbe, partizani su se počeli pomalo oporavljati i već su na nekim dijelovima bojišta žestoko uzvraćali. Jednom su čak i razbili njihove crte, ali su ih oni nakon užasno teške borbe vratili natrag. A onda su, kada su oni već bili umorni, promrzli od jakih jutarnjih mrazova i iscrpljeni do krajnjih granica, naišli njemački avioni. Pojavili su se ujutro, dosta rano, magla se tek počela dizati, bila je neobično čiste bijele boje, činilo se kao da isparava iz zemlje svuda oko njih. Krajolik je bio obasjan nekom nadnaravnom svjetlošću koja je dolazila sa svih strana. Doletjeli su iz pravca Bugojna, letjeli su točno iznad Vrbasa, poput jata vrana. Bilo ih je desetak. Pet-šest puta su nalijetali i istresali bombe. Kada bi preletjeli uzvisinu, letjeli bi nekoliko kilometara naviše, gdje se dolina širila, tu se u širokom luku okretali i ponovo napadali. Kada bi se vraćali prema Bugojnu, odakle su i doletjeli, dizali bi se naglo uvis, iznad doline, i tek se tada okretali, a zatim se kao ptice grabljivice ponovo obrušavali prema uzvisini. Cijelo to vrijeme uzvisina je bila u dimu, a kada su avioni odletjeli i kada se dim razišao, oni su dobili zapovijed za napad. On i Stojan su išli jedan do drugog, dok je Ferid bio na drugom krilu. Partizani nisu pružili jači otpor: već su se počeli izvlačiti prije nego što su avioni završili svoju smrtonosnu misiju. Cijela uzvisina je izgledala poput groblja. Leševi su na nekim mjestima poput mrlja prošarali ledinu. Zemlja je na mjestima gdje su pale bombe bila izrovana. Bila je neobično crna, i ti crni krateri, što su ih bombe izrovale svuda po ispranoj ledini prošaranoj sasušenom paprati, izgledali su kao otvorene rane. Cijeli su dan, poslije toga, pretraživali teren i ubijali preostale ranjene, dok je jedna ustaška bojna krenula u

potjeru za preživjelima. Martin se neprestano kretao iza nekog mlađeg domobrana koji je bez ustezanja, i činilo mu se s nekim bolesnim užitkom, pucao u sve što se kretalo, tako da nijednom nije došao u situaciju da baš on mora pucati u ranjenika. Kasnije su se borbe prenijele na drugu stranu Vrbasa. Pred večer, kada su oni izvučeni iz borbe i kada su u razvučenoj koloni krenuli prema tom selu, gdje su se kasnije ulogorili, čuli su se zvukovi borbi daleko iznad njih u brdima.

Ferid je prestao plakati kada su stigli pred zapovjedništvo koje je bilo smješteno u nekoj kući od kamena na čijem je pročelju pougljenim komadom drva bilo ispisano veliko S. Ispred je već stajao upaljen kamion.

- Imate pet minuta da se spremite - rekao im je Knez.

Nekoliko domobrana se već vrzmalo oko kamiona.

- Gospodine natporučniče - rekao je Martin - ne znam koliko je Ferid sposoban? Tek je sinoć saznao. Bolje bi ga bilo ostavit da bar malo dođe sebi. -

Martin je pokušao uvjeriti natporučnika u nešto za što je unaprijed znao da je uzaludno. Više je to učinio da sam sebi kasnije ne bi što prigovarao. Nikada taj čovjek nije napravio ništa za njih, a što bi njega bar malo moglo koštati. Doduše nije ih ni gurao u smrt s nepodnošljivom lakoćom, kako su to znali raditi neki drugi zapovjednici.

Knez je jedno vrijeme šutio, gledao je negdje pored Martina, kao da razmišlja.

- Znam - rekao je tiho. - Ne pitam se ja. Svi koji su odavde moraju ići... zbog poznavanja terena. Ustaše će voditi akciju.-

Martin se nevoljko okrenuo i krenuo pokupiti stvari. Tek je tada vidio trojicu ustaša. Jedan od njih je bio posebno fascinantan. Bio je visok preko dva metra, širokih ramena, stajao je odmah pored kamiona, s rukama na leđima, kao kip. Cijela njegova pojava, pogotovo zbog oštrih crta lica koje su bile neobično jasne i duboke, podsjećala je Martina na

kameni kip. Druga dvojica ustaša su nervozno šetkala između domobrana spremnih za pokret.

2. Svijeće u izmaglici

U kamion su ušli u dvije kolone. Martin je bio posljednji u jednoj od njih. Prikolica je bila natkrivena ceradom. Dvojica ustaša, onaj krupni i još jedan, su ušli posljednji i sjeli uz vozačevu kabinu, dok su se oni rasporedili s obje strane prikolice, na položene daske. Stvari su stavili ispred nogu, tako da se između njih stvorila barijera od odloženih stvari, dok su puške, s cijevima okrenutim na gore, držali stegnute između nogu. Onaj treći ustaša je sjedio s vozačem u kabini. Osim te trojice ustaša, njega, Stojana, Ferida i Kneza, u kamionu su bila još šestorica domobrana: dvojica Dervenćana, Faruk i Pejo, koji su se neprestano držali zajedno, poput njih trojice, obojica mali i crni kao Cigani. Pejo je sjedio nasuprot njemu, a Faruk do njega. Bio je tu još Ljubušak Luka, tridesetogodišnjak s nezdravim, plavocrvenim mrljama po licu, prošaranim tankim crvenim žilicama, i trojica mlađih domobrana koji su se priključili satniji tek prije nekoliko dana. Martin nije poznao nijednog od njih. Onaj krupni ustaša je i dalje sjedio nepomično, dok je onaj drugi, satnik, koji je bio zapovjednik cijele akcije, napadno i izazivački gledao u domobrane.

- Slušaj vamo - rekao je satnik, točno u trenutku kada je kamion krenuo. - Ja sam satnik Dane Boro, ustaški satnik, to nikad nemojte zaboravit. Ako niste čuli za mene, mogu vam ukratko reć da sam zajeban. - Ono "ustaški satnik" je posebno naglasio. Govorio je glasno, i oni su sve mogli razumijeti, unatoč preglasnom zvuku motora kamiona. Napravio je stanku i nastavio onim svojim izazivačkim pogledima kružiti po kamionu.

- Od danas, pa dok vas ne vratim u satnija, ja vam zapovijedam. Jedino ako nema mene ili Semina - pokazao je prstom na krupnog ustašu - onda vam zapovijeda natporučnik Knez. Jeste li razumjeli?-

Oni su mlako odgovorili da jesu.

- Jeste li razumjeli? - izderao se. Oni su tada glasno i složno odgovorili da jesu.

Martin je gledao u Kneza. Mada nije odgovarao skupa s njima, izgledao mu je sav pokisao. Ferid je sjedio odmah uz njega. Bio je blijed i gledao je nezainteresirano ispred sebe.

- Naša zadaća je - nastavio je satnik - zatvoriti i pomagati pri uništenju jedne manje skupine crvenih. Ona nam je zbog nečega važna, ali taj dio vas ne interesira. Je li jasno?

- Jeste, gospodine satniče! - odgovorili su uvježbano.

Ferid je još uvijek bio u nekom svom svijetu i nije odgovorio. Satnik je to primijetio i podigao se sa sjedišta.

- Što je s tobom, konju? Što ti nije jasno?-

Ferid je šutio i nastavio gledati ispred sebe.

- Gospodine satniče, saznao je sinoć da mu je cila obitelj umrla od tifusa - rekao je Stojan i počeo se ustajati sa sjedišta.

Onaj krupni ustaša mu je stavio ruku na rame i pritiskom ruke ga vratio natrag.

- Tebe nitko ništa nije pitao, vojniče! Neka mi on odgovori!- rekao je satnik i sjeo.

- Umrli su - rekao je Ferid muklim glasom.

- Gospodine satniče se kaže, vojniče! Šta ste vi mislili: državu bez krvi? Neće ići. Ja sam deset godina krvave gaće po Italiji nosao, dok ste vi ovce čuvali. I nije mi žao! -

Kamion se sporo kretao. Neprestano su se penjali. Nekoliko puta su zastajali i odmarali nekih petnaestak minuta, jer se motor kamiona pregrijavao. Prošli su kroz neki klanac, na tom mjestu je nakon dugo

vremena put postao ravan. Odmah uz put je tekao potok. Bio je mutan i nadošao od kiše. Ušli su u selo od nekih dvadesetak kuća, stiješnjeno sa svih strana visokim brdima. Na izlazu iz sela, put se naglo penjao. Kamion nije mogao odmah krenuti. Vozač je pokušavao nekoliko puta, ali nije išlo. Satnik je psovao.

- Izlazite svi i pogurajte! Ajmo!- rekao je, kada kamion ni nakon još jednog pokušaja nije uspio krenuti.

Oni su jedan po jedan iskakali iz kamiona. Semin, satnik i natporučnik Knez su ostali unutra. Već se počelo smrkavati. U kući, pored koje su stajali, gorjela je svijeća. Neki je starac bio na prozoru. Bojažljivo je gledao prema njima. Jedna strana lica mu se nije vidjela, dok je drugu, naboranu i punu sjena, sablasno osvjetljivala svjetlost svijeće. Ispod prozora su bili gusto zasađeni svisvetnjaci. Onako u polumraku, ionako blijede boje njihovih cvjetova, izgledale su još muklije i blijede. Tek kada ih je vidio, Martin se sjetio da je danas Dan mrtvih. Cijeli je dan bio pod dojmom Feridove tragedije, tako da mu to uopće nije palo na pamet.

Par puta su jako zanjihali kamion, a onda ga složno gurnuli svom snagom. Napokon je krenuo. Oni su ostali u oblaku dima, dok se kamion nastavio sporo penjati uz put. Pretpostavljali su da će ih sačekati stotinjak metara naviše, gdje je uspon prestajao. Negdje u selu je uporno, ružno i krkljavo, lajao pas.

- Jebo on svoju mater, kako grdno laje. Otiću tamo i ubit ga - rekao je Pejo.

- Imat ćeš kad pucat - rekao mu je Stojan. - Ne sikiraj se. Dok je nama nakih ko što je onaj satnik, za to se ne treba sikirat.

- Pucat ćeš, jarane, al ne u pašćad - rekao mu je Faruk.

Ferid je išao ispred njih. U jednom trenutku Martin ga je sustigao. Kamion se više nije vidio. Čuli su glas natporučnika Kneza koji je dopirao iz sumaglice. Govorio im je da požure.

- Dobro ga je satnik pustio da progovori - rekao je Martin.

- Pička im materna obojci! - procijedio je Ferid. - Onaj sere, a ovaj naš seronja mu ne smi ni jedne progovorit.

- Kome je ikada smio progovorit!? Jebo ti njima mater obojci, ko i jebe! Sad se samo broji ko je živ, a ko mrtav. Sve drugo je sranje. Razumiš? Danas satnici ili natporučnici, a sutra će opet bit fukara ko i mi - rekao mu je.

- Je li danas Dan mrtvih? Ono kad vi nosite cvijeće na grobove- pitao ga je.

- Jest. Tek sam se sitio kad sam vidio one dole svisvetnjake - rekao mu je Martin. - To ti je ono cvijeće što se tada nosi na grobove. Ima ga ovde dole ispred ove kuće.-

Ferid se vratio do kuće, ubrao pune ruke svisvetnjaka, a zatim ih trčeći sustigao. Martin ga je sačekao. Nije mu bilo jasno što namjerava s cvijećem. I ostali su upitno gledali u njegove ruke pune cvijeća.

- Ajde, šta gledate! - rekao im je.

Oni su se nekako postidjeno okrenuli i krenuli dalje. Sada su Martin i Ferid išli posljednji, pet-šest metara iza ostalih.

- Martine, moraju li se baš na grob stavit?

Govorio je s mukom. Lice mu je bilo u sjeni, i Martin nije vidio da li plače, ali je bio gotovo siguran u to.

- Ne moraju, ti di ih god baciš, ko da si ih na oltar stavio - rekao mu je. Ponovo je osjetio istu onu tugu kao danas, kada je Ferid počeo naglas plakati.

Ferid je usporenim pokretima spustio cvijeće u potok i nijemo gledao za njim, sve dok ga voda nije odnijela.

Vidjeli su siluetu kamiona, dok se s njihove lijeve strane netko pomaljao iz magle. Prvo su ugledali dvije pogrbljene prilike. Kada su im se približile, vidjeli su da se radi o dvije žene u crnini. Nosile su u rukama očenaše. Martin je pretpostavljao da se negdje u blizini nalazi groblje. Žene su se sklonile u stranu, čekajući da oni prođu.

- Što se vučete ko mačke - rekao im je satnik kada su napokon izišli. -
Ajde, ulazite u kamion!-

Oni su se poslušno postrojili u dvije kolone, popeli se na kamion i zauzeli stara mjesta. Martin je sjedio s kraja. Cijelo je vrijeme gledao vani. Upravo kada je kamion krenuo, vidio je još nekoliko crnih sjena u sve tamnijoj izmaglici. Kako se kamion tresao po neravnom putu, tako su siluete žena dolazile i nestajale iz njegovog vidnog polja. Podsjećale su ga na trome krupne vrane. Na kraju su nestale u sumaglici, izgledalo je kao da su se istopile u njoj.

Sada je vidio i groblje, odnosno vidio je samo nejasne obrise kapelice i mutno treperavo svjetlo svijeća. Još uvijek je kišilo. Cerada kamiona je negdje prokišnjavala i u pravilnim razmacima padale su krupne kapljice točno ispred njegovih nogu. Dok se bolje vidjelo, mogao je pratiti kako na jednom mjestu iznad njegove glave polako bubri kapljica, podsjećala ga je na oteklinu na tijelu, a zatim se, kada dovoljno oteža, odvoji i padne ispred njegovih nogu.

Svjetlost svijeća je slabila, kako se kamion kretao. Na kraju se od svake vidjela samo nepravilna svjetla mrlja koja bi u trenutku nestala, kao da se ugasi. Zbog nečega mu je ta svjetlost izgledala sablasno i plašila ga, kao što su ga, dok je bio dječak, plašili zvukovi zvona stoke koji bi dopirali negdje iza neprozirnih jesenjih sumaglica. To je jedini strah iz djetinjstva kojega se neobično jasno sjećao: kao da su daleki i hladni zvukovi zvona tada i ova svjetlost svijeća dopirali s istog mjesta. Događalo mu se ponekad da se iznenada sjeti nekog davnog, nevažnog detalja, i to s tolikom snagom da mu se činilo da se na trenutak vratio u neko drugo vrijeme. Nedavno se tako sjetio oporog okusa divljih jabuka koje su brali još dok su bili djeca. Nešto slično osjetio je i sada, nikada se jasnije nije sjetio tih sablasnih zvukova koji dolaze niotkuda i neizdrživog osjećaja panike koji bi ga u tim trenucima obuzeo. Dugo bi se borio s tim osjećajem, ostao bi ukopan u mjestu, sav bi se zgrčio i s teškom mukom

se suzdržavao da svom snagom ne potrči u smjeru suprotnom od tih zvukova.

3. Udaljene vatre

Nisu se još dugo vozili. Bilo se već potpuno smračilo. Cerada je na zadnjem dijelu kamiona bila zadignuta, i kroz taj dio vidjela se samo tamna pravokutna ploha, za nijansu svjetlija od mraka koji je vladao oko njih. Nisu se više raspoznavale siluete unutar kamiona, osim u trenucima kada bi onaj krupni ustaša, Semin, zapalio cigaretu. Tada bi se poput duha ukazalo nečije lice, najčešće ono satnika Bore ili Stojanovo, jer je on bio najbliži Seminu. Njihova lica bi u tim kratkim trenucima izgledala groteskno, bila su izobličena sjenama i izgledalo je kao da su se po njima nahvatale guste naslage paučine koje su neobično brzo nestajale, a umjesto njih se odmah pojavljivale nove. A kasnije, u trenucima kada bi ovaj uvlačio dim, vidio bi se nakratko žar cigarete koji bi sablasno osvijetlio dio Seminovog lica.

Stotinjak metara prije nego što je kamion stao, vozili su se po ravnom dijelu. Prvo se kamion zaustavio, motor je i dalje radio, a zatim se iz vozačeve kabine čulo udaranje šakom o oplatu. Satnik je ustao sa svoga mjesta i rekao im da siđu. Martin je prvi iskočio. Vani je tlo bilo prekriveno tankim slojem snijega, ali još uvijek nije bilo smrzlo. Tlo je bilo natopljeno vodom, i u trenutku kada je doskočio osjetio je kako mu noge tonu u meku i raskvašenu zemlju. Snijeg je još uvijek padao. Bio je to onaj sitni, prašinski snijeg. Martinu se po tko zna koji put od kako je počeo rat nametnula slika tople sobe, dok vani pada snijeg. Jednom mu je jedan stariji domobran, koji je poslije poginuo, to je bilo još prve godine rata, kada mu je Martin pričao o tome jedne prilike, rekao kako je

raj lako zamisliti, i kako za to čovjeku treba samo da mu se bar jednom u životu dogodi pakao. I uvijek kada bi mu pala napamet zavodljiva misao o toploj sobi, pale bi mu napamet i te riječi. A u njegovoj slici raja uvijek je padao upravo ovakav snijeg. Kada se prisloni glavu uz staklo, čulo bi se blago, prijatno šuštanje, koje je na neki čudan način umrtljivalo čula, i nerijetko bi mu se dešavalo da utone u nekakav hipnotički polusan, osjećaj sličan onomu kada čovjeka pomalo hvata san.

Posljednji su iskočili satnik i Semin.

- Ovaj je iz Travnika - šapnuo mu je Stojan koji je stajao do njega, u trenutku dok je iz kamiona iskakao Semin.

- Ovaj krupni? - pitao ga je.

- On.

- A znaš li ovog satnika?

- Njega ne znam.-

Postrojili su ih u jednu vrstu. Ispred njih su stajali Semin, Knez i satnik. Satnik je istupio nekoliko koraka ispred one dvojice, sačekao da se oni umire, a zatim nekoliko puta prešao uzduž postrojene vrste, ne govoreći im ništa. Prišao mu je onaj ustaša koji je sjedio s vozačem, satnik je zastao, a ovaj mu je nešto tiho rekao. On mu je samo klimanjem glave nešto odobrio. Ovaj je otišao, nestao je iza kamiona, a zatim su čuli otvaranje i zatvaranje kabine. Ubrzo je kamion krenuo. U trenutku dok se okretao, mogli su pod svjetlima nazrijeti obrise krajolika. U daljini su se spram neba vidjele tamne konture borova, dok su se oni nalazili na nekoj širokoj zaravni, djelomice prekrivenoj snijegom iz kojega je provirivala sasušena trava. Dolje ispod njih, gdje se nalazila dolina, vidio se samo tamni, prijeteći mrak, ogromna provalija ispunjena neprozirnim mrakom.

Krenuli su dalje. Kamion im je nestao iz vidnog polja. Još uvijek nisu znali gdje točno idu, niti gdje se nalaze. Satnik im prije toga, nakon što je još nekoliko puta prošao ispred postrojenih domobrana, nije rekao ništa konkretno, osim one uobičajene tirade o "hrabrosti hrvatskog vojnika"

koju su dotada slušali bezbroj puta. Slični govori već su odavno izgubili svaki smisao: oni su, kada su ih se već dovoljno naslušali, po dramatičnosti tona govornika procjenjivali u kakvim su govornima. Osim satnikova glasa, čuo se još samo sve udaljeniji zvuk motora kamiona.

- Hrvatski vojnik mora - rekao je na kraju - kao pas zalizati rane i ići dalje. Je li jasno?

- Jasno - rekli su svi uglas.

Zatim su krenuli. Išli su otprilike na pet-šest metara udaljenosti jedan od drugoga. Skroz naprijed je išao Semin koji je izgleda točno znao kuda ih vodi, zatim satnik, i Knez iza njega, dok je Martin išao posljednji. Ispred njega je bio Ferid. U mraku su se, naspram snijega, mogle nazrijeti nejasne siluete. Martin je mogao jedino prepoznati, i to samo po tome što su se izrazito izdvajale od ostalih, krupnu Seminovu siluetu na početku i Stojanovu, koji se kretao negdje oko sredine kolone.

Kolona je krivudala poput zmijske i neprestano istim tempom. Išli su preko čistine negdje blago udesno. Sasušena trava koja je stršila iz snijega kvasila im je nogavice hlača. Nakon stotinjak pređenih metara, Martin je osjećao da su mu noge mokre. Iako je još uvijek sniježilo, nije bilo pretjerano hladno, osim kad bi nakratko zapuhao ledeni vjetar koji bi im nanosio pahulje u lice.

Pješačili su skoro sat vremena, prije nego što su zastali pored neke staje i pastirske kolibe. Već izdalje su im mogli nazrijeti konture. Krov staje i jedan dio kolibe razbijali su nepravilnu, valovitu crtu horizonta na tom dijelu. Tek su poslije saznali da će tu prenoćiti. Satnik, Knez i Semin su za sebe odredili kolibu, dok su se njih devetorica trebali smjestiti u staju. Odmah iza staje teren se naglo spuštao. Cijela je padina na tom dijelu bila obrasla borovima, čije su krošnje na mjestima zaklanjale mutno nebo poviš horizonta.

Opet su ih tu postrojili, odredili stražarske smjene, a zatim ih pustili da uđu unutra i ostave stvari. Martin je čekao dok su ušli ostali, ulazili su u

koloni jedan po jedan, i za to vrijeme razgledao oko sebe. Kneza i satnika nije nigdje vidio, dok je Semin stajao po strani i neprestano okretao lagano glavu, promatrajući pažljivo oko sebe. Glava mu je bila podignuta, kao da gleda negdje u daljinu. Iako mu nije vidio lice, Martina je podsjetio na životinju koja je nanjušila opasnost i osluškuje.

Staja je nepodnošljivo zaudarala na trulež i vlagu. Bila je do visine od otprilike jedan metar izidana debelim kamenim zidom, a odatle, naviše, od naslaganih, grubo tesanih oblica. U jednom je dijelu stajala naslagana gomila slame, dok je u drugom bilo minijaturno ognjište, s pokidanim i zarđalim verigama, te nešto cjepanica, naslaganih odmah pored njega. Poda nije bilo, nego samo tvrda, ugažena ilovača. Martin, Ferid i jedan od one trojice mlađih domobrana su trebali odmah na stražu. Satnik ih je podijelio u tri skupine, a oni su izvlačenjem slamki, kada su svi ušli u staju, odredili redosljed.

Njih trojica su izišli, dok su preostali domobrani raspoređivali slamu po podu i ložili vatru na ognjištu.

Vrijeme je užasno sporo protjecalo. Martin je bio strahovito umoran i neispavan. Činilo mu se na trenutke kao da ne hoda, nego da lebdi u nekom polusnu. S vremena na vrijeme bi se sastajao s Feridom i onim domobranom. Bio je odnekle iz Dalmacije, zvao se Ivo. Nije bio dugo u vojsci, tek nekih pola godine. Sklonili bi se sva trojica negdje i smotali po jednu cigaretu. Kada bi ispušili, ponovo bi odlazili svatko na svoju stranu. Obilazili su staju i kolibu u širokom krugu. Ferid je još uvijek bio šutljiv. I kada bi se sastajali, obično bi se odvojio malo u stranu i nijemo ispuštao dimove, dok je onaj domobran neprestano pričao.

Ferid ga je pronašao nekoliko trenutaka nakon što se negdje u daljini prolomio pucanj. Već se, po Martinovoj računici, trebao bližiti kraj njihove smjene. Snijeg je prestao padati, ali je naglo zahladilo. Tlo se lagano stezalo: osjećao je kako mu noge sve manje tonu u tlo.

- Martine - zvao ga je Ferid odnekle iz mraka.

On mu se odazvao i krenuo prema njemu. Ivo nje vidio nigdje.

- Tamo - rekao mu je zadihanim glasom i pokazivao široko rukom iza sebe.

- Šta tamo?

- Vidićeš - rekao mu je.

Krenuo je za njim. Iza mutnih oblaka izronio je mjesec. Sada su mogli vidjeti ledinu daleko ispred sebe, pustu i prošaranu sjenama: vidjeli su i svoje tragove u snijegu, duboke i prljave od raskvašene zemlje.

Vatre su gorjele negdje prilično daleko. Bile su dvije, prilično blizu jedna drugoj, toliko su jedino mogli procijeniti s te udaljenosti. Izgledalo je da gore negdje iza horizonta. Oni su vidjeli samo plamen koji se pomaljao iza tamnih i udaljenih kontura brda. Oko horizonta na tom dijelu se stvarala nježna aura od svjetla. Martina je ova slika podsjetila na udaljene vatre kresova koji bi se po udaljenim brdima palili na večer prije Ivandana.

- Nemoj nikome ovo spominjat - rekao je Martin Feridu.

- Što?

- Bi li te začudilo da nas sad pokupe i pošalju tamo? - rekao je i pokazao prstom u pravcu vatri.

- Ne bi - rekao je Ferid.

- Ostani ovde, idem ja nać Ivu! Računam da nam je smjena pri kraju.-

Pronašao ga je na početku padine koja je započinjala iza staje. Bojao se, i to se odmah vidjelo. Na svaki šum se okretao nekim naglim pokretima, a pušku je držao na gotovs, grčevito je stežući rukama.

Ivo - zovnuo ga je s jedno desetak metara.

Ovaj se okrenuo prema njemu. Cijev puške je bila uperena u Martinove noge.

- Ivo, puška! - govorio mu je i pokretom ruke mu pokušavao pokazati da je skloni u stranu.

- Ne razumim - rekao je.

- Okreni tu jebenu pušku od mene! -

Ivo je postićeno vratio pušku na rame.

- Idi do staje, vidi s Pejom koliko još ima do kraja smjene - rekao mu je Martin.

Ivo je otišao, a on se vratio natrag do Ferida. Ferid je još uvijek stajao na istom mjestu na kojem ga je ostavio.

- Nnnnnema ih više - rekao mu je s naporom. To je bilo prvi put da je taj dan zamucuo. Vatri zaista više nije bilo.

- Ko bi ono mogo bit? - pitao ga je Ferid.

- Valjda partizani, ko bi drugi? Al to nikoga ne zanima. Je li u redu?

- Nema problema - rekao je Ferid.

- Ajmo prema staji. Ja hoću da nam je smjena već gotova.-

Martin je krenuo, a onda, kada nije čuo Feridove korake iza sebe, se okrenuo. Ferid je još uvijek stajao na istom mjestu. Vratio se do njega. Odmah je shvatio da mu ovaj želi nešto reći.

- Sutra ujutro ću pobić - rekao je jednostavno.

- Di, Feride?! Opet u šumu, da te gonjaju ko psa?!

- Bilo di. Ne mogu više!

- Što mi to govoriš?- Bilo je očaja u Martinovom glasu. Ferid se zbunio. Stajali su jedno vrijeme i bez riječi gledali jedan u drugog.

- Oćeš li i ti sa mnom? Pitaćemo i Stojana?

- Ne smim - rekao je umorno. - I ovo mora jednom stat. Bar kad se još malo poubijamo. Čini mi se lakše mi je sve ovo, nego da se trzam ko cuko na svaki šum. Zato neću. Sto puta mi je to isto palo napamet.

- Ja sam rješio pobić, pa šta mi god Bog dadne.-

- Jesi razmišljio šta će bit s tobom ako te ufate?

Ferid je šutio. Martin se ponadao da će odustati. Nije mu želio predlagati ništa konkretno, jedino mu je ukazao na ono što je Ferid i sam znao. U posljednje vrijeme je izbjegavao slične stvari, rijetko je kad pravio iznimke kao ovo sad s Feridom: nije više želio nikome ništa ni

sugerirati, jer ga je sve češće počeo mučiti nekakav bezrazložan osjećaj krivice, pa i za potpuno beznačajne stvari. Bojao se i razmišljati kako bi to sve ružno i mučno izgledalo, ako bi se dublje uvukao u nešto tako krupno kao što je Feridova odluka o bijegu.

- Mmmmmartine, nećeš nikome reć....

- Koji ti je kurac, bolan!? Sad bi ja trebo odletit do satnika i prijavit te? Isto da više volim njemu nego tebi. Nismo od jučer zajedno. Znaš, bolan, da je sve na tebi.

- Nisam tako mislio.-

Smjena im je bila završena. Vidjeli su Ivu kako im prilazi, skupa sa sljedećom smjenom. U daljini je počelo sijevati, a zatim se čula udaljena grmljavina. Ivo i Ferid su otišli prema staji, dok je on ostao još neko vrijeme sa Stojanom. Grmljavina se svakim trenom približavala. Svaki put bi dopirala iz bliže. Onda je počelo sijevati negdje visoko u planini. Grmljavina se sada najjače čula: prema njima kao da se obrušavala gomila kamenja.

Semina je ugledao u trenutku kada je skidao pušku s ramena i spremao se ući u staju. Stajao je u sjeni između staje i kolibe. Ne bi ga ni vidio da mu munje nisu osvijetlile lice. Zakratko je bljesnulo nekoliko munja u nizu, i Seminovo lice, obasjano kratkim isprekidanim bljeskovima, imalo je demonski izgled. Išao je prema njemu. Martin je zastao i sačekao ga.

- Poznaješ li planinu? - upitao ga je, kada je došao na nekoliko metara od Martina.

- Ne poznajem, gospodine - rekao je Martin.

- Znaš li kako se zove ovo polje iza nas?

- Ne znam - rekao je.

- Ružno ime ima - rekao je zamišljeno. - Zove se Grobno polje.-

Ponovo je bljesnulo, ali sada iza Seminovih leđa. Seminovo tijelo kao da se nakratko zapalilo po rubovima.

- Planine se treba čuvati - rekao je tajanstveno.
- Da, gospodine - rekao je.
- Dobro je se treba čuvati - rekao je i otišao.

Martin je osjećao kako ga hvata jeza od tog čovjeka. Gledao je nekoliko trenutaka u Seminova leđa, a zatim ušao u staju. Unutra je bilo toplo. Vatra je i sada gorjela. Više nije toliko zaudaralo na trulež, ali se žestoko osjećao dim. Skinuo je čizme i čarape i stavio ih odmah uz ognjište da se suše. Zatim je legao na nabačenu slamu koja je također blago zaudarala na trulež. Osjetio je kako mu se umor širi cijelim tijelom. Razmišljao je zbog čega mu je Semin govorio ono o planini. Kao da je taj čovjek znao nešto što ostali nisu.

Nije mogao odmah zaspati, unatoč umoru. Kad bi sklopio oči, imao je osjećaj da se još uvijek vozi u kamionu: činilo mu se kao da neprestano odnekle dopire jednolični zvuk motora. Ustao je i nabacio nekoliko cjepanica na vatru. Gledao je prema ognjištu, sve dok plamen nije zahvatio cjepanice. Osjetio je kako ga dim štipa za oči. Pri svjetlosti koja je dopirala s ognjišta mogao se nazrijeti mliječnobijeli trag dima kako lagano curi prema krovu staje.

4. Zemlja nad vojskama

Probudio ga je pucanj. Odmah je pogledao prema mjestu gdje je spavao Ferid: nije u polumraku mogao jasno vidjeti je li Ferid još uvijek tu. Razbudio se u trenutku. Otišao je do tamo. Kada je vidio da ga nema, na brzinu je obukao čizme i čarape. Još uvijek su bile mokre. Na ognjištu je bilo žara koji je bacao prigušeno svjetlo po zidovima staje. Prišao je zatim Stojanu koji se također probudio.

- Šta bi ono moglo bit, Martine? - pitao ga je.
- Je li ti Ferid išta pričo o bižanju? - pitao ga je šapatom.

Stojan je zbunjeno jedno vrijeme gledao u njega, a zatim odmahnuo glavom. U staju je utrčao Luka.

- Uzbuna - izderao se bez potrebe, jer su već svi bili budni.

Na brzinu su se obukli i istrčali ispred staje, s oružjem u rukama. Tu ih je već čekao Semin. Svanjivalo se. Kiša je žestoko padala, miješajući se sa snijegom. Već su za kratko vrijeme bili potpuno mokri.

- Fali li iko? - upitao ih je oštro, kao da je nešto naslutio.

Nije imalo smisla kriti. Martin je istupio i došao pred Semina.

- Nema Ferida - rekao je.

- Kako nema?-

Sada je Semin govorio normalnim tonom.

- Nema ga, gospodine. Bio je sa mnom na straži i zajedno smo se vratili ovde, a sada ga nema.-

Semin ga je pažljivo gledao u oči.

- Povedi još jednog - pokazao mu je rukom na ostale - i idi tamo! Pretražite sve do Crnih voda - rekao je i pokazao im široko rukom prema padini iza staje.

Stojan je istupio iz reda nekoliko koraka naprijed, a zatim neodlučno došao do njih.

- Ja ću s njim - rekao je.

Semin mu je klimanjem glave odobrio i više nije obraćao pažnju na njih dvojicu. Počeo je raspoređivati preostale domobrane. Dok su odlazili, vidjeli su da skupini prilaze satnik i Knez.

Prešli su trčeci kratku, strmu čistinu i zašli u borovu šumu. Već se potpuno vidjelo. Svjetlost se probijala između krošanja borova i cijela je šuma bila osvijetljena nekom sablasnom bijelom svjetlošću spram koje se jasno vidjelo kojom snagom pada kiša. Konture svega unutar šume su bile nejasne po rubovima, blago razlivene i bez jasnog prijelaza, kao da gore. Na mjestima gdje je šuma bila rjeđa, svjetlost je upadala u širokim, kosim snopovima koji su se raspoznavali spram jednoličnog osvijetljenja u

preostalom dijelu šume. Ta mjesta izgledala su malo izdalje zastrašujuće: kao da je netko svuda po šumi postavio apsurdne svjetlosne stupove u kojima je igrala i prelijevala se zarobljena kiša.

- Šta je s Feridom?- pitao ga je Stojan. - Što si me ono pito maloprije? Ono o bižanju?

- Planiro je pobić jutros, al sam mislio da se odusto.

- O jebem ti... Je li imo izabrat jebenije misto i vrime?! - rekao je Stojan. - Mogo je sto puta dosad pobić. Što nije sinoć pobigo?!-

Kada su ušli dublje u šumu, počeli su ga dozivati. Čuo su huk Crnih voda koji se pojačavao kako su se približavali. Na kraju, kada su prišli dovoljno blizu, taj huk se toliko pojačao da se više nije čulo padanje kiše.

Napokon su ga pronašli. Čučao je naslonjen na stablo bora i drhtao od straha i hladnoće. Podigli su ga. Sav se tresao.

- Jesi li ti puco? - pitao ga je Martin.

- Jjjjjjesam - rekao je s mukom. Vidjelo se da plače, oči su mu bile krvave, a i kiša, koja mu se slijevala niz lice, podsjećala je na suze.

- Ne mmmogu više - rekao je.

- Šta je bilo? U šta si puco? - pitao ga je Stojan.

Njih dvojica su govorili jačim glasom, dok je Ferid odgovarao normalnim tonom, i jedva se, od huka vode, moglo razumjeti što govori.

- Bilo je nnnnešto gore - rekao je i pokazao neodređeno rukom naviše, uz kanjon Crnih voda.

Martin je krenuo mirno prema kanjonu. Pretpostavljao je da se Ferid uplašio i u strahu pucao, tako da se nije pretjerano trudio biti oprezan. Razmišljao je što napraviti s Feridom. Nije se usuđivao predložiti mu da nastavi bijeg, jer je znao da ovaj nije sposoban za takvo što, pogotovo ne u ovakvom stanju u kakvom su ga zatekli. Grozničavo je tražio način na koji će opravdati Seminu i satniku Feridov nestanak, za Kneza se nije toliko bojao, jer je znao da će ovaj progutati bilo kakav suvisao izgovor.

Crne vode su bile uski kanjon, skoro okomitih obala, mračan i zastrašujućeg izgleda. Dolje u dubini tekao je potok, čije su vode protjecale mjestom gdje je svjetlost teško dopirala i zbog toga vječito izgledale tamne. Za kišnih dana, sva voda, koja se skupljala gore naviše u planini, slijevale se u kanjon. Na više mjesta su se mogli vidjeti manji potočići kako se obušavaju prema kanjonu. A ponegdje, gdje je voda jače dotjecala i neposredno prije obušavanja se razlijevala, izgledalo je kao da se u dubinu spušta mutna vodena zavjesa. Sada se kanjonom valjala moćna, mutna bujica koja je nosila klade, izvaljene panjeve, pa čak i čitava stabla, iščupana iz zemlje skupa s korijenjem. Krupnija stabla ili klade, koje je mogao nazrijeti u polumraku kanjona, izranjala bi povremeno iz vode, a zatim nestajala, kao da ih neka zastrašujuća sila povuče natrag. Nakratko bi se, zatim, pojavila uzvodno: neodoljivo su podsjećala na utopljenika koji se grčevito i uzaludno bori protiv bujice.

Osim huka vode, ništa se drugo nije čulo, niti je se moglo primijetiti išta sumnjivo. Vratio se do Stojana i Ferida koji su ga čekali na istom mjestu.

- Slušaj - rekao je Feridu - ako misliš bižat, to je tvoja stvar, ali sad nema od toga ništa. Vrat ćemo se do ostalih i reć da si išo srat i vidio nešto sumnjivo. Ti ćeš tako reć. Je li u redu? Ako ja budem moro govorit namisto tebe, skontat će da nešto nije ured.-

Ferid je nijemo klimnuo glavom.

- Ako te budu pitali što nikoga nisi zvao, reći ćeš da nisi tio bez potrebe uzbušnjivat ostale i da si tio vidit o čemu se radi. Reci da si puco u nešto i da si tek poslje vidio da se radilo o živini.

- O kojoj? - pitao je.

- Reci da je bilo divlje krme - predložio je Stojan. – Njih ima najviše.

- Jebi ga sad! O kojoj! Ko da je to važno. Koju god kažeš. Medvid, vuk, divlje krme... Ne mereš se zajebat. Eto, reci divlje krme - složio se Martin.

- Puna ih je šuma. Sad mi lipo sve ponovi!

- Iiiišo sam srat, vidio da je nešto zamaklo u šumu i kreno vvvvidit šta je. - Zastao je odjednom. Trudio se nastaviti, ali mu nije išlo. Gledao je, po svom običaju, negdje u stranu.

- E, tako - rekao je Martin. - Ajde dalje!

- Oooonda sam....

- Ugledo nešto i puco.

- Oooooonda sam ugledo nešto i puco, a poslje sam vidio da je to bilo ddddivlje krme.

- Tako, ajmo sad nazad - rekao je Martin.

Stojan je pomogao Feridu ustati. Noge su mu bile ukočene i jedva je hodao.

- Znači sve si upamtio? - pitao ga je Martin.

- Jesam - rekao je.

- Nemoj nas zajebat, Feride! - rekao je Stojan. - Najebat ćemo sva trojca.

- Neću. Ne boj se.-

Kiša je i dalje pljuštala nesmanjenom žestinom. Sva trojica su bila mokra do gole kože. Nisu odmakli ni desetak metara, kada se negdje s njihove desne strane začula pucnjava. Zbog huka Crnih voda, izgledalo je da pucnjevi dolaze izdalje. Oni su zastali i zaklonili se iza nekih borova. Pucnjava se pojačavala. Čulo se zatim nekoliko pucnjeva i iz pravca staje. Nekoliko metaka je prošlo kroz krošnje borova iza kojih su se zaklonili.

- Šta ćemo, Martine? - pitao ga je Stojan.

- Čekat - odgovorio mu je.

Začuli su nekoliko pucnjeva i s lijeve strane. Dolazili su iskosa i malo izdalje, tako da su se jako slabo čuli. Tek su tad shvatili u kakvoj su poziciji: nalazili su se u unakrsnoj paljbi, a da nisu znali tko na koga puca. Nisu mogli natrag prema stajama, jer je sad najjača pucnjava dopirala upravo iz tog pravca, a niti naprijed. Odnekle se čulo očajničko dozivanje. Nisu prepoznali glas nikoga od svojih drugova, niti su razumjeli koga taj

nesretnik doziva. To životinjsko urlanje je stravično zvučalo. Iako je kratko trajalo, činilo se, i onda kada je prestalo, da su ti sablasni krici ostali još dugo lebdjeti u zraku.

- Šššššta ćemo - pitao je Ferid.

- Ne smimo više čekat ovde - rekao im je Martin.

Još uvijek je najslabija pucnjava dopirala s njihove lijeve strane. Upravo tamo je Martin pokazao rukom.

- Idemo tamo. Spuštati ćemo se uz Crne vode, pa ćemo viditi kuda dalje.-

Potrčali su. Ono dozivanje se više nije javljalo ili ga oni nisu čuli od vode. Spuštali su se uz sami kanjon. Martin se bojao gledati u nabujalu vodu. Nešto u toj mutnoj vodi kao da ga je neodoljivo privlačilo. Trudio se gledati tek nekoliko metara ispred sebe. Negdje iza njihovih leđa začule su se, jedna za drugom, detonacije triju bombi. Učinilo mu se da ga je netko zvao, ali se nije odmah okrenuo. Tek malo zatim, zastao je i okrenuo se. Vidio je malo dalje Stojana koji mu je grčevito jednom rukom nešto gestikulirao. Glas mu se uopće nije čuo. Krenuo je prema njima. Ferida nije odmah vidio. Stojan mu je još žustrijim pokretima pokazivao da ne ide prema njima. Tek je tada shvatio da pucaju prema njima. Zaklonio se za neki panj i čekao. Pokazivao je rukama Stojanu i Feridu da ne pucaju, nego da se sklone. Trčeći im je pritrčao i bacio se u zaklon do njih. Ferid je ležao. U visini ramena vidjela mu se krvava mrlja.

- Ferid je ranjen - rekao mu je Stojan.

- U pičku maternu! - rekao je i sagnuo se do njega. - Boli li? - pitao ga je.

- Ufatilo mi je kost - procijedio je Ferid kroz zube. - Boli.

Martin mu je raskopčao kaput i pokušavao zaustaviti krv. Rana je bila široka i ružna. Kiša, koja je još uvijek pljuštala, miješala se s krvlju. Krvavi curci su se slijevali niz Feridovo tijelo. Pokušao je zaustaviti krv s lanenom krpom, koju je za slične prilike uvijek nosio sa sobom, zavezanu oko pasa,

ali se krv vrlo brzo probila kroz nju, prvo se pojavila krvava točka koja se zatim vrlo brzo proširila. Ubrzo je cijela krpa bila natopljena krvlju i kišom. Imala je ružnu, blijedu ružičasto-crvenu boju. Oko njih je sad paklenski udaralo. Ferid je muklo ječao.

- Morat ćemo se izvlačiti. Iskrvarit će - rekao je Stojanu.

Ferid je izgubio svijest. Prestao je ječati i glava mu je pala u stranu. Martina je ta scena podsjetila na onog ranjenog partizana kojemu je onda dao vode: na isti način im je obojici glava pala u stranu.

- Feride! - zovnuo ga je.

Ovaj nije reagirao. Prislonio mu je glavu na prsa i čuo je njegovo teško disanje.

- Onesvijestio se - rekao je Stojanu. - Morat ćemo se nekako izvlačiti.-

Izvadio je iz duhanske kese punu šaku duhana, nagurao ga u ranu, a zatim preko toga previo onu krvavu lanenu krpu koja je već bila potpuno nakvašena.

- Kako ćemo?

- Opet prema dole di sam ja bio prošo. Izgleda da ih s te strane nema.

- Ja ću ga ponit, a ti nam uzmi puške - rekao mu je Stojan.

Nisu mogli procijeniti s kolike udaljenosti pucaju na njih. Pucnjava se pojačavala, povremeno se, kratkim rafalima, javljao mitraljez. Jedna je bomba pala iza njihovih leđa i otkotrljala se u kanjon. Kada je eksplodirala, izgledalo je da njena detonacija dolazi odnekle izdalje.

Martin je pokupio puške, a Stojan je Ferida uzeo u naručje kao malo dijete i potrčao. Martin je trčao nekoliko koraka iza njih. A onda se oglasio mitraljez. Stojana je rafal pokosio po nogama. Martin se nije ni snašao, a ovaj je, skupa s beživotnim Feridovim tijelom, pao preko ivice kanjona. Čuo je kroz huk vode samo njegov slabašni krik. To ga je na trenutak podsjetilo na ona zvona što dopiru iza jesenjih sumaglica. Potrčao je i zalegao uz ivicu kanjona. Mitraljez se ponovo oglasio, ali su meci proljetali nekoliko metara lijevo od njega. Vidio je kada su nestali u vodi,

a zatim se još jednom Stojanovo tijelo pojavilo iz vode, a odmah zatim nestalo, poklopljeno mutnom bujicom. Znao je da im više nema spasa. Nestali su netragom u vodi, poput onih cvjetova što ih je Ferid dan prije u bespomoćnom očaju bacio u potok.

Zaklonio se iza bora i postavio sve tri puške pored sebe. Vidio je jednu sjenu, nalazila se točno u onom kosom svjetlosnom stupu. Nanišanio je i ispraznio cijelu pušku u tom pravcu. Pucao je što je brže mogao. Učinilo mu se da je čuo krik. Bacio je ispražnjenu pušku u kanjon i uzeo drugu, Feridovu, i čekao. Više nitko nije pucao prema njemu.

Nije imao pojma koliko dugo je ležao u zaklonu. Pucnjava je prestala. Šuma je poslije maloprijašnjeg pakla izgledala još sablasnije: poput čudovišta što se negdje prikrilo i čeka. Nije plakao, već dugo nije mogao zaplakati ni za kim, ali je osjećao kako ga neka težina sve više pritiska. Kao da je polako gubio osjećaj gdje se nalazi. Zatim je čuo kako ih dozivaju. Nekoliko glasova ih je naizmjenice dozivalo. Prepoznao je Pejin glas. Javio im se i krenuo u njihovom pravcu.

Petorica domobrana su poginula to jutro. Pored Stojana i Ferida, poginula su dvojica od onih novih, jedino je Ivo od njih preživio, i Faruk. Da nije bilo onog Feridovog pucnja, najvjerojatnije da bi ih partizani pobili na spavanju. Prišli su im uz kanjon i najvjerojatnije odmah u početku ubili onu dvojicu mlađih domobrana koji su tada bili na straži, skupa s Lukom koji je jedini iz te stražarske smjene preživio. Nešto kasnije, pronašli su i iznijeli tijela te trojice iz šume i zakopali ih odmah ispod kolibe. Imali su samo dvije zardale motike polomljenih držala koje su pronašli uza zid staje. Semina nije bilo nigdje. Pojavio se kad su oni počeli zatrpavati grobove. Vodio je sa sobom zarobljenog partizana koji je teško hodao, jer je bio pogođen u jednu nogu. Išao je ispred njega pognute glave, ispijen i poderane odjeće, s vidljivim grčem od bola na licu.

- Stanite!- rekao im je satnik. - Dovedi to đubre ovamo, Semine! - rekao mu je.

Semin je zarobljenika neprestano blago s leđa gurao s cijevi mitraljeza, i ovaj je poslušno došepao do skupine. Satnik je uzeo jednu motiku i bacio je onom partizanu u prsa.

- Kopaj, majku ti jebem!-

Ovaj je počeo zatrpavati jedan od grobova, ali ga je satnik grubo odgurnuo i pokazao gdje će kopati.

- Mi sami svoje ljude sahranjujemo, ti kopaj sebi!-

Martin je ranije gledao slične stvari, to tjeranje zarobljenika da sami sebi kopaju grobove postalo je nešto skoro kao pravilo, ali se on nikada na takvo što nije mogao navići: to mu je i sada, nakon dvije godine ratnog pakla, izgledalo jednako zastrašujuće kao kada je to gledao prvi put, negdje u Lici, prve godine rata. Jeza kakvu je osjetio taj put, javljala se na potpuno isti način svaki put kasnije. Posebno mu je bilo zastrašujuće to da čovjek zna točno kada će i na koji način umrijeti.

Svi su zastali i nijemo gledali u partizana koji je sporim pokretom raskopavao natopljenu zemlju. Semin je razgledao uokolo, kao da ga sve to ne interesira.

Partizan je iskopao plitku raku koja se brzo punila kišnicom. Iskopana zemlja je bila crna poput ugljena. Martinu se činilo da nikada nije vidio tako crnu zemlju.

- Ti! - rekao mu je satnik i upro prstom u njega. - Tebi su ubili dvojcu zemljaka. Ti ga ubi!-

Martin je osjetio kako ga hvata neizdrživ strah i panika. Svi su gledali u njega, čak je i onaj partizan nekoliko puta ugašenim pogledom pogledao prema njemu. Onaj grč od bola na licu mu se još uvijek vidio, dok mu je ona ranjena noga vidno drhtala. Stajao je na ivici rake što ju je iskopao. Martin je uzeo pušku, ubacio metak u cijev i krenuo prema njemu. Uvijek je nekako vjerovao da do ovoga jednom mora doći. Čak je ponekad i zamišljao kako bi se tada osjećao. Ali ovo sada nije bilo ni nalik onome

što je zamišljao. Sve je bilo neusporedivo teže i mučnije. Pogledao je bespomoćno u Kneza, ali je ovaj skrivao pogled.

- Ja ću! - rekao je Pejo i stao ispred njega.

- Nećeš! - rekao je satnik, gledajući u Martina. Izvadio je pištolj i nategnuo ga. Uperio ga je u Martina.

- Rekao sam da će on! - rekao je tihim, prijetećim glasom. - Gospodin seljak bi se jebo a da mu ne uđe. Neće moći.-

Prišao mu je. Partizan ga je gledao ravno u oči. Oči su mu bile upale i oko njih su se stvorile sjene. Nije bilo u tom pogledu više ničega, ni molbe ni prezira, Martin je imao osjećaj da gleda mrtvaca. Podigao je pušku, ali mu je netko prišao s leđa i rukom spustio cijev prema zemlji. To je bio Semin. U drugoj ruci je imao pištolj kojim je bez dvoumljenja pucao partizanu u glavu. Satnik nije ništa rekao, mada se vidjelo da je bijesan. Gledao je jedno vrijeme Semina koji mu je netremice uzvratio pogled, a zatim se, sav crven u licu, bez riječi okrenuo i nestao prema staji.

- Zakopaj ga! - rekao je Semin Martinu.

- Oću, fala vam, gospodine! - rekao je on. Uzeo je motiku i počeo žustro zgrtati zemlju na leš koji je upao ravno u raku. Raka se brzo punila vodom, i lice mrtvog partizana je dopola ležalo u njoj. Krv mu se iz rane na glavi još uvijek slijevala u vodu i bojila je u crveno. Voda oko njegova lica je vrlo brzo dobila onu ružnu, blijedu ružičasto-crvenkastu boju koja je Martinu bila ružnija od ljepljive, tamnocrvene boje zgusnute krvi. Semin je još uvijek stajao pored njega. On se pretvarao da grčevito radi, čekajući da ovaj ode.

- Ne pitaš me zašto sam to učinio - rekao mu je ovaj tiho u jednom trenutku.

- Zašto?-

Šutio je jedno vrijeme, Martin je mislio da mu neće odgovoriti.

- Zato što mene niko nije zamijenio kad je trebalo - rekao je pomalo neodređeno i udaljio se.

I ovu rečenicu je izgovorio tiho. Martin je imao osjećaj da je, dok ju je izgovarao, u glavi vrtio slike svoje krvave inicijacije.

Malo kasnije su za Seminom prema staji otišli i ostali domobrani, nakon što su nabacili i poravnali zemlju na grobovima one trojice poginulih domobrana, dovukli odnekle krupnog kamenja i poredali ga po humkama. Ostao je samo Pejo koji je jedno vrijeme čučeci šutke pušio i gledao u njega. On je nastavio nabacivati zemlju na grob, ne obraćajući uopće pažnju na njega.

- Bilo ti ga žao ubit, jebo te on?! - rekao mu je Pejo.

- Pejo, odjebi! - reko mu je mirnim glasom, ne okrećući se prema njemu.

- A Faruk, a ona tvoja dvojca?

- Pejo, odjebi! - izderao se na sav glas, okrenuo se prema njemu, držeći mu prijeteći motiku iznad glave.

Pejo je bijesno odbacio neispušenu cigaretu i gledao ga jedno vrijeme izazivači u oči, a zatim se udaljio prema staji. Ostao je sam. Žustrim i histeričnim pokretima je navukao preostalu zemlju na grob, a onda se izmakao nekoliko metara i promatrao grobove. Na kraju je nabacio preko partizanova groba višak onog kamenje koje su ostali donijeli da zaštite leševe domobrana od zvijeri. Bio je umoran. Teško je disao. Ono grčevito zatrpavanje groba kao da ga je donekle smirilo. Palo mu je na pamet da bi možda trebao izgovoriti neku molitvu za poginule. Međutim, tek što je počeo moliti, zastao je, jer mu se to odjednom učinilo pomalo glupo, pogotovo što je molitve izgovarao mehanički. Pala mu je napamet jedna molitvica koju su oni u kući, dok je bio dijete, molili navečer. Nije je se mogao sjetiti u cijelosti, sjetio se samo jednog dijela: "i doći će Gospodin Bog nad vojskama, i doći će Gospodin Bog nad silnim vojskama". Pokušao je zamisliti sliku ogromne vojske i Božji lik visoko u oblacima iznad nje.

Na grobovima pred njim crnjela se blatnjava zemlja. Nad tom malom, mrtvom vojskom je bila samo zemlja i ništa više. Božji lik je bio dio neke druge priče. Bacio je motiku na zemlju, sjeo na držalicu, smotao cigaretu i zapalio. Zamišljeno je, kroz oblake dima, promatrao nekoliko vrana što su čučale desetak metara dalje, točno iza grobova. S mjesta na kojem je on sjedio, izgledalo je kao da čuče po grobovima. Bile su crne, mokre i nepomične, i ni po čemu se nisu razlikovale od blatnjave i crne zemlje nad vojskama.

Treći dio

Water resist

1. Tri smrti i jedan život

Probudio ga je šum. Dolazio je odnekle ispod njega. Ustao je i izvukao se iz vreće. Prvo je pronašao cigarete, zapalio jednu i spremio kutiju i upaljač u džep košulje. Već se svanjivalo. Šuma je bila obavijena rijetkom jutarnjom izmaglicom kojoj je sunčeva svjetlost davala neke nježne crvenkaste preljeve. Onaj šum je jedno vrijeme prestao, a onda se ponovo začuo. Zvučao je poput lepeta krila ptice. I zaista, radilo se upravo o tome. Vidio je ostale kako su se, desetak metara dalje, okupili oko nečega. Krenuo je prema njima. Vijali je u rukama čvrsto držao za noge jastreba koji je očajnički mlatarao krilima. Jedno mu je krilo bilo ozlijeđeno. Tomo je prvi put vidio jastreba tako izbliza. Pretpostavljao je da više nije mogao letjeti i da su ga pronašli na zemlji, tu negdje u blizini. Na kraju ga je Vijali izbacio iz ruku. Jastreb se digao nakratko u visinu, a zatim je počeo kratko vrijeme padati, a onda se opet s mukom počeo uspinjati. Nisu vidjeli je li uspio poletjeti ili je pao, jer im je brzo nestao iz vidokruga.

Vratio se do mjesta gdje je ostavio vreću za spavanje i ponovo se uvukao u nju, jer je još uvijek bilo svježije, a i zemlja je bila vlažna od rose. Osjećao je da se nije dovoljno naspavao, ali je znao da više neće uspjeti zaspati. Lijevo od njega Ivo je ložio vatru. Plamen se nije vidio, ali je od tamo kuljao bijeli dim, potpuno iste boje kao sumaglica. Činilo se kao da tu ne gori nikakva vatra, nego samo da je sumaglica na tom dijelu mnogo gušća i da se brže diže uvis.

Sjetio se onog svog sinoćnjeg razmišljanja o djedu i kamo ga je sve to odvelo. Pomalo ga je to podsjećalo na razbijanje u biljaru. Sve ono čega se sjetio, činilo mu se potpuno slučajnim, poput kaotičnog kretanja biljarskih kugli nakon razbijanja i njihovih sasvim slučajnih sudaranja. Sve je još uvijek bilo svježije u njegovoj glavi, kao da je tek nakratko prestao razmišljati o tom vremenu, a sada samo nastavio. Pokušavao se sjetiti još nekih detalja o Crnim vodama i Grobnom polju, ali bez uspjeha. Ali, kao i sinoć, to razmišljanje je usmjerilo njegove misli: kao da ga je na neki način vratilo natrag u to vrijeme. Ona sumaglica, koja se miješala s dimom cigarete, kao da mu je plivala ispred očiju i bila granica nekog drugog svijeta. Kao da je upao u neku vremensku rupu i vrti se po njoj bez ikakvog reda i smisla. Sve čega se prisjetio, iniciralo je nove i nove slike, opet kao u biljaru: svaki slučajni sudar uzrokovao je nove sudare, i tako unedogled.

Prvo se zbog nečega sjetio djedove smrti, ali nije dugo razmišljao o njoj, jer ga je ta smrt podsjetila na neke druge, valjda zato što se te godine kada je umro djed samo nastavio niz smrti osoba koje su mu mnogo značile. Godinu dana ranije poginuo mu je otac, u Njemačkoj, kamo je otišao nakon što ih je napustio. Majka je nekoliko dana nakon sahrane vratila na zid uvećanu i retuširanu crno-bijelu fotografiju njih dvoje s vjenčanja koju je bila uklonila nekoliko tjedana nakon što ih je otac napustio, kada joj je valjda postalo definitivno jasno da se otac nikada neće vratiti. Postavila ju je na mjesto na zidu na kojem je ranije stajala, odmah iznad kredenca, koji bi bio prvo što bi Tomo ugledao čim bi se probudio, gdje se još uvijek uočavala bjelja površina zida. Uklonila ju je ponovo nekoliko dana kasnije. Tu sliku Tomo više nikada poslije toga nije vidio. Pretpostavljao je da ju je majka tada uništila.

Očevu smrt je pamtio po toj slici, ona je bila neizostavni background svih prisjećanja o tom događaju, kao što je svjetla i jasna mrlja na zidu, nasuprot mjesta gdje je bio položen djedov lijes, bila na isti način dio

jedne druge smrti. Izgledalo je kao da je djedov pogled ostao zaleđen na toj mrlji. Nekoliko tjedana prije nego što je umro, u selo je stigla struja, i ta mrlja je potjecala od muhe koja je uginula i ostala zarobljena u mliječnobijeloj kugli na stropu. Na zidu su se odražavali koncentrični, nepravilni svijetli krugovi u čijem je središtu bila sićušna, tamna mrlja.

Pored te mrlje, postojao je još jedan događaj kojega se do u detalje sjećao svaki put kada bi razmišljao o toj smrti. Djed je umro na Ilinu, pred večer, zrak je bio hladan i pročišćen kišom koja je pljuštala cijeli dan. A taj dan su djeca iščekivala s posebnom zebnjom: po pučkom vjerovanju, ako na Ilinu bude grmjelo, otpasti će lješnjaci koji bi se nekako u to vrijeme već zametnuli. Oni bi već unaprijed znali kakav će biti rod, jer bi danima ranije obilazili mjesta gdje bi ranijih godina brali lješnjake. Naravno, ukoliko sveti Ilija, svojim munjama i gromovima, ne odluči drugačije. Vjerovali su u ove predaje sa smrtnom ozbiljnošću i već bi ujutro na Ilinu gledali u nebo i pokušavali dokučiti da li će taj dan grmjeti i da li će mjesec-dva iza toga brati zrele lješnjake koji bi sami ispadali iz otvrdnjele ljuske i fascinirali svojom prelijepom tamnozlatnom bojom, prvim znakom, slutnjom one prekrasne zlatne jeseni koja bi uslijedila kasnije. Tomi je bilo zanimljivo da su i muslimanska djeca vjerovala u ovu sujevjernu predaju s istim uvjerenjem kao i oni. Isto onako kao što su i oni vjerovali u neke njihove predrasude i poštivali ih. Majka mu je uvijek strogo zabranjivala prolijevati vodu noću s praga, jer ju je jednom komšinica Hanifa uvjerila da to ne valja, kao što mu je branila još neke stvari koje bi čula od muslimanskih žena, koje su Tomi često izgledale smiješne. Vjerovali su u sujevjerne predaje, podjednako i u svoje i tuđe, s jednakim i nepoljuljanim uvjerenjem kao što su vjerovali da je sve njihovo jedino ispravno: izgledalo je kao da i jedni i drugi od svega najustrajnije vjeruju u tuđe predrasude.

Te godine su lješnjaci neobično dobro rodili, ali je već ujutro, na Ilinu, nebo bilo oblačno i tmurno, a ubrzo je započela jaka grmljavina, praćena

zmijastim palacanjem munja. Gledao ih je zavučen ispod spuštenog platna, jer je soba po cijeli dan bila zamračena zbog djeda koji je već nekoliko dana nepomično ležao na krevetu, s rukama mrtvački prekriženim na prsima, po čijim se jedva primjetnim pokretima jedino još moglo vidjeti da je živ. Gledao je iskrivljene i razlivene pruge svjetla, što su naprosto cijepale nebo, kroz orošeno staklo prozora koje se maglilo od njegova daha. Te je godine tako strašno grmjelo, taj je dan u blizini sela grom ubio jednom komšiji kravu i tele. Obilazili su poslije Iline lijeske i čekali kada će na tlu ispod njih zateći opale ljuske lješnjaka, u što su čvrsto vjerovali, ali se to te godine nije dogodilo. Legenda je bila iznevjerena: lješnjaci su te godine ponijeli kao rijetko kad ranije. Nije se sjećao da li je te godine prestao vjerovati u tu lijepu, skoro lirsku legendu o "strašnom" svecu. A volio je to znati, jer bi, vjerovao je, na taj način dobio odgovore na još neka pitanja. Pogotovo je u to vjerovao kada je negdje čuo ili pročitao kako je netko jednom rekao da djetinjstvo prestaje onda kada prestanemo vjerovati u čuda ili bar u ono što smo smatrali čudom.

Treća smrt iz niza došla je nepunu godinu dana kasnije. On ju je zapamtio kao najbolnju od sve tri. Činilo mu se da je tek poslije nje shvatio pravo značenje te riječi. One dvije ranije smrti kao da je promatrao odnekle iz visine, sve se odvijalo unutar nekih stereotipnih predodžbi kakve je dotada imao o smrti. Sve se odigralo dan prije Ivandana, u noći koja je za njih, također, imala poseban značaj: zbog krijesa kojeg bi palili navečer. Tih dana, već od sredine lipnja, započinjali bi sjeći i dovlačiti smreke koje su rasle iznad sela. U tome su s istim žarom učestvovala i muslimanska djeca, bez obzira što je to bio kršćanski običaj. Dovučene smreke bi slagali na gomilu u obliku stošca, važno obilazili oko nje, i tih desetak dana ništa na svijetu nije bilo važnije od "svitnjaka", kako su oni nazivali krijes, i koliko bi god smreka dovukli, činilo im se nedovoljnim, jer su željeli da baš njihov "svitnjak" bude

najveći. Predvečer, dan prije Ivandana, bi se svečano okupili oko naslaganih smreka i čekali da u prvi sumrak ugledaju negdje po okolnim brdima, gdje su se svake godine palili kresovi, prve iskre koje bi malo kasnije prešle u plamen. Tih prvih iskri se sjetio i sinoć, dok su promatrali kuće u plamenu. Sve je izgledalo potpuno iste - prvo bi ugledali jedva zamjetne iskre, što su pomalo podsjećale na krijesnice, koje bi postupno prelazile u plamen. Te prve iskre su bile signal na koji su palili smreke. S nestrpljenjem su čekali da se plamen probije do vrha naslagane gomile, praćen pucketanjem i ugodnim mirisom zapaljenih smreka. Kada bi došao taj trenutak, užarena rijeka iskri počela bi se dizati prema nebu, a odmah zatim bi po njima, poput mrtvih ptica, padao pepeo, čiji bi teški miris cijelu noć osjećali u nosnicama. Noć oko njih bi razbijao moćni plamen, a malo dalje od tog vatrenog kruga bila je neprozirna tamna ploha, po kojoj se jedino moglo uočiti iskričavo svjetlucanje krijesnica. Vrhunac večeri je bio kad se gomila uruši. Tada su vatrene iskre stvarale prekrasnu čaroliju: izgledalo je kao da su se sve krijesnice, što su dotada veselo svjetlucale svuda po mračnom zidu oko njih, privučene svjetlom jačim od njihovog, okupile oko krijesa i u samoubilačkom, hedonističkom transu za par trenutaka potrošile svu svoju svjetlost.

Rano ujutro, u prvo svitanje, malo prije izlaska sunca, roditelji bi ih budili, izlazili bi vani, odlazili do mjesta gdje je gorio krijes i bosim nogama prelazili preko još toplog saga od pepela. (U ovom ritualu, za razliku od onog na večer prije, nisu učestvovala muslimanska djeca.) Noge bi im duboko tonule u debeli sloj pepela. Činilo se kao da koračaju kroz pjenu. Taj običaj koji ima u sebi i nečega poganskog – kršćanskim ga je činilo tek to što su, dok su gazili po pepelu, mehanički izgovarali molitve – Tomi je, od kada zna za sebe, djelovao pomalo suvišno: kao da je na neki način minorizirao sinoćnju čaroliju. On se žilavo održavao, unatoč tom poganskom sukusu, jer se vjerovalo da činom ritualnog gaženja po pepelu noge postaju zdravije i da ih se na taj način štiti od

svih bolesti do sljedeće godine. Tom prilikom bi, još bunovni i tek izvučeni iz toplih postelja, ugledali oko sebe poneku krijesnicu, čiji je sjaj blijedio nadolaskom zore. Te su krijesnice izgledale nekako umorno i beznadno. U trenutku kada bi poneka naišla dovoljno blizu, moglo se i vidjeti to magično stvorenje što noću bezbrižno svuda oko sebe rasipa svjetlost. Ali to što ih je vidio kao da mu je srušilo neke iluzije: vidio je odakle potječe to bajkovito svjetlo, i cijela situacija je podsjećala na gledanje mađioničarskog trika čija je tajna unaprijed poznata.

Taj Ivandan, Lejla, blijeda i boležljiva djevojčica iz susjedstva, nije učestvovala u sječi i dovlačenju smreka za krijes, kao što je to činila prethodnih godina. Lejla je bila godinu dana mlađa od Tome, imala je neobično dugu i bujnu kosu na koju je njena majka Hanifa bila neobično ponosna. Međutim, Tomi je njena kosa izgledala pretjerano velika i pomalo preteška za njenu nejaku i krhku figuru. Znali su da je već duže vrijeme bila bolesna, ali nisu ni slutili da će umrijeti, pogotovo ne te magične, herostratske večeri, dok se palio krijes. Tomo je očajnički želio da se Lejla pojavi tu večer i neprestano je pogledao u pravcu mračnog djelića puta koji je osvjetljivao plamen krijesa, a koji je vodio prema njenoj kući. Očekivao je da će svaki čas ugledati njenu grotesknu siluetu, jer bi u mraku njena glava, zbog kose, izgledala nesrazmjerno velika. Za njenu smrt je saznao istu tu večer, kada se vraćao kući, nakon što se krijes ugasio i kada je na zgarištu ostao samo žar koji je muklo svjetlucao. Čuo je plač koji je dopirao ispred Lejline kuće. Bez razmišljanja je otišao tamo. Već se oko kuće skupilo dosta žena. Među njima je bila i njegova majka. Ona mu je prva rekla da je Lejla umrla. Tomo je, pomalo patetično, vjerovao da je umrla točno u trenutku kada je noć razbila prva iskra od kresova upaljenih po okolnim brdima. U početku se pronijela priča da je umrla zbog toga što je izišla vani, na vjetar, s tek opranom kosom, međutim, Tomo je tek nekoliko godina poslije doznao da je umrla od leukemije.

Nekoliko dana prije toga, Tomina majka je otišla u prodavaonicu i vratila se s prepunim cekerom. Počešljala ga je, i ne objašnjavajući mu ništa, povela ga prema Lejlinoj kući. Sa sobom su ponijeli one stvari što ih je majka donijela iz prodavaonice. Bilo je to pred večer. U cijeloj kući su bila navučena platna. Oni su sjedili u polutamnoj sobi, odmah uz sobu u kojoj je ležala Lejla. Činilo mu se da je na trenutke u toj svečanoj, zatamnjenoj kući debelih, kamenih zidova zamro život. Jarke, crvenkaste boje ćilima, koji su bili prostrti svuda po podovima soba, su bile prigušene. Zvukovi koji su dopirali izvana su bili prigušeni, kao da dolaze odnekuda iz daljine. Činilo se da svijet počinje izvan tih kamenih zidova kojima su bili okruženi, od tamo odakle je povremeno dopirala dječja graja. Iz sobe u kojoj je ležala Lejla nije se čuo ni zvuk. Vrata su bila blago odškrinuta i kroz njih je upadao kosi snop svjetla u kojem je igrala zarobljena prašina. Nakon nekog vremena, Hanifa je pozvala njegovu majku da uđu unutra. Njemu su rekli da oстане sjediti. Ipak nije mogao izdržati. Provirio je krišom kroz odškrinuta vrata. Međutim, od njihovih pognutih leđa nije vidio ništa, osim pramena Lejline kose koji se tužno isticao na bjelini plahti. Zbog tih snježnobijelih plahti koje su izgledale kao da svjetlucaju u polutami sobe, izgledao je još crnji. Ali je i pogled na pramen njene kose bio dovoljan da osjeti ono poznato ubrzano lupanje srca koje bi svaki put osjetio u njenoj blizini. Kasnije je, cijelo vrijeme dok su njih dvije bile unutra kod Lejle, gledao u jarkocrvenu serdžadu na suprotnom zidu, čije su boje također bile prigušene, osim na jednom dijelu koji je poput noža presijecao onaj trak zrâka koje su upadale iz susjedne sobe. Na serdžadi je bio prikazan neki šadrvan s kojeg djevojka ibrikom zahvaća vodu. Kosa joj je bila izvezena od crnog svilenog konca i blago je svjetlucala. Izgledala je kao da je nauljena. Boja kose te djevojke ga je neodoljivo podsjećala na Lejlinu, i to je bio možda glavni razlog što se uvijek sjećao motiva s te kričave serdžade.

Već nekoliko godina poslije Lejline smrti, iz kresova kao da je isparila sva ona čarolija, to kao da više nisu bili oni kresovi iz djetinjstva, pogotovo ako su bili napravljeni od naslaganih starih automobilskih guma, a takvih je u godinama što su dolazile bilo sve više i više. Kao da je jedno vrijeme, skupa s nekim drugačijim kresovima, čiji je sastavni dio bila i ta, za njega neizrecivo bolna smrt, bilo nepovratno potrošeno. A ti kresovi od automobilskih guma ličili su na nekakvo apokaliptično predskazanje: osim što su užasno smrdjeli, izostajala bi ona čarolija kada se naslagana hrpa u plamenu urušava i svuda oko sebe izbacuje na tisuće iskri-krijesnica. Ti "gumeni kresovi" podsjećali su tek maglovito na prve upamćene kresove: ustvari, podsjećali su na njih tek po tome što su podsjećali na kresove kojima je netko iščupao dušu.

Sjećanja su uporno nadolazila, nije ih se mogao riješiti sve i da je htio, tamarala su kaotično njegovom glavom, ali sada rastrgana, nejasna i lišena svakog konteksta. Godile su te, pomalo nestvarne slike, osjećao se kao kada pronade nešto što je već odavno prežalio. Slike su se izmjenjivale velikom brzinom, a među njima je bilo i nekih kojih se sjetio prvi put nakon toliko godina, za koje više nije bio siguran koliko su iskrivljene i nepouzidane, niti se za neke točno sjećao iz kojeg vremena potječu: sasušeni čičci, gusto zapetljani u Lejlinu kosu, kojih se sjetio i na Lejlinoj sahrani uz strahovit osjećaj krivnje; blijeda i nestvarna jutarnja svjetlost, razlomljena kroz napuklo staklo spavaonice u vojarni u Strumici; nepodnošljivi slatkasti miris koji je dopirao s gomile odbačenih i polustrulih jabuka, negdje u južnoj Makedoniji, i hipnotičko zujanje osa koje su plazale svuda po tom odbačenom voću, koje je dopiralo iz pozadine, kao stalna zvučna kulisa zvuka ravnomjernog vojničkog koracanja; znojna i ljugavo topla ruka nepoznatog čovjeka, s francuzicom na glavi, s Lejline sahrane, koji im je s unutrašnje strane groblja, jer djeca nisu smjela ući unutra, kroz bodljikavu žicu stavljao na ispružene dlanove bakrene kovanice, što je bio jedan od običaja s muslimanskih

sahrana kojega se najjasnije sjećao; miris i šuštanje suhog lišća koje bi u kasnu jesen sakupljali po šumi i trpali u jutene vreće; trnci od jeze po kičmi od dodira na sasušenu paprat; bezazlena igra s psom skitnicom koja se na kraju pretvorila u brutalno kamenovanje izgladnjelog psa prljave i zamašćene dlake; musavo Ciganče na željezničkoj stanici u Zenici, s prevelikim i izderanim šangajkama na nogama, stegnutim, namjesto vezica, jarko žutim komadićima plastične špage, koje je, nijemo i s nekim tužnim molećivim pogledom, prodavalo kasete Šabana Šaulića, koje je držalo u ruci u bijeloj plastičnoj vrećici; bakreni odsjaj umirućeg sunca u majčinoj kosi, negdje pored Vrbasa, i krupne bradavičaste kapljice po orošenoj staklenoj boci iz koje je pila vodu; Muminov glas i njegovo nazalno "Vozila se po Vrbasu lađa", koji je začuo u vrevi mnoštva u Podmilačju kod Jajca, za svetog Ivu, one godine iza djedove smrti, a koji je tamo, u hladu pored Vrbasa, prodavao svoje šargije; moćni i zastrašujući huk gomile na predizbornom skupu u Bugojnu početkom devedesetih; tamnoplavi Iskrin stropni sat izbijenih stakala koji je ostao zauvijek zaleđen na dvanaest sati i deset minuta, koji je visio ukrivo sa stropa hodnika tvorničke hale koju je nekoliko dana ranije pogodila avionska bomba, i koji se još samo na jednoj tankoj žici držao za strop, a malo izdalje je izgledalo kao da lebdi u zraku; opojni miris bekturana koji je jednog prelijepog jesenjeg jutra punog mirisa nanio vjetar kroz otvoren prozor. Tada je prvi put osjetio taj zanosni miris. Majka je isti dan iščupala neuglednu biljku, koja je sličila najobičnijem korovu, iz pukotine u kamenom temelju kuće, gdje je iznikla. Rekla je, kao da se pravda, jer je primijetila da je Tomo pažljivo gleda, da bekturan donosi nesreću i da obično raste uz napuštene kuće. A prvi put poslije toga, isti je miris osjetio mnogo godina kasnije kada se vraćao noću odnekle u selo. Prošao je pored neke napuštene kuće, čije su konture, obasjane mjesečinom, izgledale sablasno. Mjesečina je upadala s druge strane kuće i sjenčala otvore prozora, dok su se vanjske konture jedva nazirale. Tomi je

izgledalo kao da miris dopire ravno iz ugaslih očnih duplji napuštene kuće. I uvijek poslije toga osjećao se pomalo nelagodno kada bi negdje u prolazu vjetar odnekle nanio miris bekturana.

Palio je cigaretu za cigaretom. Sjetio se nekog polomljenog bicikla i ničega drugog u vezi njega, opanaka što su ostale ležati na cesti nakon što je automobil udario jednog njegovog školskog druga i odbacio ga s ceste, sjetio se i prvih ispušenih cigareta, i to do u najsitniji detalj, valjda zato što je to spadalo u one događaje koji se nikad ne zaboravljaju, za koje svatko točno zna gdje se nalazio u trenutku kada su se dogodili, pogotovo što je svaka prva ispušena cigareta u skoro svačijem slučaju imala sukus inicijacije u svijet odraslih.

Po svršetku 2. razreda srednje škole, svi učenici su, kao završni stupanj predmeta "Obrana i zaštita", pristupali bojevom gađanju. Taj događaj je također imao u sebi nešto od inicijacije u svijet odraslih, ali na jedan brutalniji način: grubo iskarikirano, izgledalo je da djeca ulaze u svijet odraslih tek kada se osposobe za ubijanje. Sjedili su nakon toga na toploj travi i netko je od školskih kolega izvadio iz torbe kutiju cigareta s bijelim filtrom. Još pod dojmom maloprijašnje pucnjave, nitko od njih, koji dotada nikada nisu probali cigarete, pa ni Tomo, nije odbio, kao da su ponuđene cigarete sastavni dio maloprijašnjeg čina. Ostali ih je tu sjediti petoro-šestoro. Ubrzo, nakon što su ispušili jednu, slijedile su nove cigarete, sve dotle dok kutija nije ostala prazna. Nedugo iza toga, ionako sklon glavoboljama, borio se sa svojom prvom duhanskom glavoboljom, iza koje su godinama kasnije dolazile nove i nove: nekada je bol u glavi bio drugačiji nego li taj put, ali je metalni okus u ustima uvijek ostajao isti. U nakaradni svijet odraslih - u koji se ulazilo, pored ostalog, i ispaljivanjem bojevih metaka iz prastarih "tandžara" - ulazili su bezbrižno i s veseljem, misleći da im ta znanja nikada neće zatrebati. A sigurno se ne bi tako osjećali da im je netko tada sugerirao (slično kao što je nedavno čuo u jednom razgovoru) da pokušaju zamisliti da su pred

njima, namjesto bezličnih meta izrađenih od šperploče, živi ljudi, i da će svaki njihov pogodak popratiti bolni krik. Takav svijet im zasigurno ne bi bio tako primamljiv, bar ne u tolikoj mjeri da ga prizivaju na silu ispušenim cigaretama i neizostavnom glavoboljom.

Sjetio se da je jednom davno pročitao da se svakome pred smrt strelovitom brzinom pred očima odmotava film vlastitog života, i da cijeli život stane u nekoliko trenutaka. Pretpostavljao je, ako je to bilo istina, da to pomalo liči na ovo njegovo maloprijašnje vrćenje nepovezanih slika u glavi. Deset, dvadeset ili trideset, svejedno, takvih slika bilo je, u to je Tomo bio definitivno uvjeren, sasvim dovoljno da u njih stane jedan život.

2. Crne vode

Ivo ga je nešto zvao, ali on nije čuo što mu je govorio. Razumio je tek nekoliko posljednjih riječi. Pitao ga je "oće li i on nešto". Kao da je odjednom, grubo, iz nekog drugog svijeta bio prebačen u sadašnjost.

- Šta, hoću li? – pitao je.

- Oćeš li grijati konzervu ili da ugasi vatru?

- Oću – rekao je i potražio u svojoj torbi konzervu i komad kruha.

Ćoro je umakao komade kruha u otvorenu konzervu i polako jeo, gledajući u njega.

- Šta je, zdrmo te crnjak!? – rekao mu je između dva zalogaja.

Nije mu ništa odgovorio. Otišao je s konzervom i kruhom do vatre. Ivo mu je dobio veliki nož, s kojim je otvorio konzervu. Postavio ju je između dva kamena koji su bili postavljeni usred vatre. Zatim je poprskao vodom iz nečije čaturice, koja je stajala nedaleko od vatre, onaj kruh koji je bio potpuno suh i tvrd, te i njega postavio između kamenja.

Mali i Robe su ležali jedan do drugoga, obojica su pod glavu postavili rance i pušili. Ćoro je sjedio odmah uz njih i polako jeo. Puške su im

ležale nadohvat ruku. Ivo je sjedio s druge strane vatre i promatrao kartu. Malo dalje od svih, izdvojen, sjedio je Vijali. Kopao je nešto po svojoj torbi i na kraju izvadio iz nje tranzistor i upalio ga. Čula su se zvukovi neke country pjesme.

- Vako ti, Robe, u Americi - rekao je Mali - sviraju seljaci.

- Čuj - rekao je Robe nezainteresirano.

- Idem ja malo prozujit okolo - rekao je Vijali Ivi. - Jebi ga, mogu nas vako na kamari složiti ko ovce.

- Išo sam ja maloprije, ali ne bi bilo loše da i ti odeš, ako oćeš.

- Koji ćeš kurac ić - rekao je Ćoro. - Nema živa Turčina na kilometre oko nas.

- Nema kurac! - rekao je Vijali. - Ostavi ti tu priču za memoare! - Ustao je sa zemlje, vratio u ranac neke stvari, zatim obukao borbeni prsluk i uzeo pušku i tranzistor u ruke. Onaj nož mu je visio na remenu. Ugasio je tranzistor, spremio ga u džep od hlača, a zatim je pokupio sve svoje stvari i krenuo.

- Pozdravi Turke! - doviknuo je Mali za njim.

- T si ko neki šaldžija! - odgovorio mu je ovaj hladno i prijeteći.

Mali je zbunjeno gledao prema njemu, ali je Vijali već odlazio, ne obraćajući pažnju na njega.

- Koji mu je kurac! Šta sam mu reko! - rekao je Mali kada je Vijali već otišao.

- Ma jebo njega! Ko da smo mu mi krivi što je ovde! - rekao je Ćoro.

- Pa ko mu je kriv? - pitao je Robe.

- Kurac bi on bio ovde da nije napravio pizdaruju u Njemčkoj. Znaš ti, Robe, onu - počeo je pjevati - Tri godine, pa ne mogu više, pa me Švabe kući najuriše.

- Kakvu je pizdariju napravio?

- Sjebo nekog Turčina na boksu i dali mu nogu iz Njemačke - rekao je Ćoro.

- Baliju? - upitao je Robe.

- E, jebi ga sad! - rekao je Mali. Čuj, baliju! Popravog Turčina, Robe. Janjičara.

- Pa kako ga je sjebo?

- Namrtvo - rekao je Mali.

- Na kurac je i otišo - rekao je Ćoro. - Šta i da nas vide. Majke ti, bi li ti, da sad ideš priko Vrana i sretnoš pe-šest vojnika, pomislio da su mundžosi? Bi kurac!

Tomo je ugrijao konzervu, izvukao košulju iz hlača i jednim krajem košulje, da se ne oprži, odnio konzervu i kruh do svojih stvari. Robe je za to vrijeme nešto kopao po rancu. Izvukao je kutiju od šibica u koju je bila natrpana trava i papirići za savijanje. Ivo se bio negdje izgubio.

- Šta misliš, smidemo li jednu? - pitao je Robe, pokretom glave pokazujući prema mjestu gdje je do maloprije sjedio Ivo.

- Jebo te on, što ne bi smili! - rekao mu je Ćoro.

- Dobit ćeš opomenu pred isključenje - rekao je Mali. - A možda ti i vladanje smanji.-

Robe je sjeo, stavio travu i papiriće u krilo, na koje je prije toga postavio vojničku jaknu, i počeo na tome savijati joint. Radio je to užasno nevješto.

- De, majke ti, daj meni! Nećeš ti do sutra! - rekao je Mali i uzeo od njega onu kutiju s travom i papiriće.

Mali je prilično brzo napravio joint i pripalio ga. Vratio je kutiju i papiriće Robeu. Sva trojica su sada legla.

- Ma jebo mater, ako ih ja ne bi pozno! - rekao je Mali, nakon što je povukao prvi dim i dodao joint Ćori.

- Koga? Mundžose? - rekao je Ćoro.

- Ja. Ja ih mogu pripoznat na kilometar.

- Što? Tuknu na zejtin? - rekao je Robe.

- Pripoznaćeš ti moj kurac. Nisi vlastitog ćaću pripozno kad si ga ono

opro - rekao je Ćoro.

Joint je već bio obišao dva-tri kruga. Tomo je polako jeo i slušao njihov razgovor.

- Čuj! Šta, starog si opro? - rekao je Robe.

- Jebi ga, Robe! Sukob generacija.

- Šta? Sukob... - rekao je Robe, ne shvaćajući.

- Ma zajebajem se! E, jebi ga, Berislave! - rekao je Mali. - I tebi treba sve crtati.

- I ti bi ih pripozno!? - rekao je Ćoro podcjenjivački.

- Kako si ga opro? - pitao je Robe.

- Bez faksa, jebi ga, kako ću drugo - rekao je ovaj.

Ćoro se počeo bez pravog razloga preglasno smijati. Tomo je pretpostavljao da je trava već počela djelovati.

- Jebo te, došo mi s leđa u dva sata po ponoći i aj ga ne operi - nastavio je Mali, dok se Ćoro sve jače smijao. - Dobro je prošo. Ja nalio šišku i kontam ne mere mi cila JNA ništa. Znaš ono: ja zamišljam napadaju me četnici sa svi strana, a ja ih tamanim ko Bata Živojinović Švabe na Neretvi. Kad došo borac, natuko onu svoju šeširinu, tandžara je tu.... - rekao je i pokazao na rame. - Veli odma, s jedno desetak metara: Ajde malo ospavaj, ja ću te malo zaminit! Joj kad sam ga opro... Srećom bila neka međa isprid njega... Zalego lola, a ja perem li perem: cili sam ja okvir istreso prema njemu. Jebeno mu je bilo, meci otkidaju travu i zemlju isprid njega, a ne zna ko ga pere.

Ćoro je nešto rekao kroz smijeh, ali ga Tomo nije razumio.

- Deset je on dana – nastavio je Mali - poslje toga vadio zemlju iz ušiju. A viče samo: aj sine moj! Aj sine moj, nemoj, tata je! Ili tako nekako, aj ga razumi od puške. Jebi ga, znaš kako je bilo na početku: di god šta šušne, operi za svaki slučaj, pa onda pitaj ko je. -

Ćoro se sada smijao na sav glas. Kroz smijeh je ponovio nekoliko puta:

- Aj sine moj, tata je!

- I šta ti stari? - pitao ga je Robe.

- Jebo mu mater! – rekao je Ćoro, gušeći se od smijeha.

- Boga ti, šta će! Usro se, ne mere progovoriti ni jedne. Jebo me on što nije moro pempas prominuti! - I Mali je posljednju rečenicu jedva izgovorio od smijeha. Odnekuda im je prišao Ivo, vjerojatno privučen Ćorinim preglasnim smijehom.

- Nemojte, momci, jebem mu mater! Moramo biti maksimalno oprezni i koncentrirani - rekao im je kada je shvatio da puše travu. - Nagurate se tih govana... Isto da ste nekom korisni taki.

- Ne bi mi, Ivo, Robe nas natro. Ništa smoto i dodaje – rekao je Mali.

- Je, je! - rekao je Ćoro kroz smijeh. – Eno, i sad ima trave u rancu. Provjeri!

- Đabe sam se ja, bolan, dva dana koncentriro za izvlačenje. Fino se pripremiš, a onda ti Robe uvali travu i sjebe koncepciju - rekao je Mali.

- Sram te bilo! - rekao je Ćoro, tobože strogo. Robe je bio sve zbunjeniji.

- Nisam, matere mi! - rekao je Robe neuvjerljivo.

Ivo je, shvativši da se ovi šprdaju, otišao od njih. Tomo je završio s jelom i odbacio praznu konzervu i komade kruha od sebe. Slušao je razgovor ove trojice i nikako mu nije išla u glavu njihova površna bezbrižnost, čak ga je i iritirala: kao da je jedini on od svih ostavio dolje u gradu nešto iza sebe. Činilo mu se da je jedini on od njih vrtio po glavi slike nekog vremena, za koje mu se činilo da je nepovratno nestalo u onim sinoćnjim vatrama.

- Jebo te - rekao je Ćoro odjednom - ja mislim da nema niko bolji vid od mene. Ja sam čedu iz kalaša s tristo metara otreso.

- Znaš li ti onog starog Jozu, gore s onog brda? - pitao ga je Mali.

- Znam. Što? - pitao ga je Ćoro zbunjeno. Sada se prestao glupo smijati na svaku izgovorenu riječ.

- A jest čoek volio havinu tresnit!

- Ajd u pizdu maternu! - rekao mu je Ćoro. - Šta je tu problem?

- Aj malo smanji, jebo ga ti: što je puno, puno. Čuj, tristo metara – rekao je Mali.

- Što neće. Ja znam čovika koji je s tandžarom pogodio tipa na pesto metara - rekao je Robe.

- E tebi da je reko da ga je pogodio na kilometar, u livo jaje, ti bi povirovo kakav si.

- Daj, Mali, ne seri! Dovest ću ti čovika koji je bio sa mnom - rekao je Ćoro. Bio je ozbiljan i zaista se trudio uvjeriti Malog da je njegova priča istinita. Tomi je prvi put cijela ova situacija počela izgledati pomalo smiješno.

- A ja ću tebi donit potvrdu od berbe da sam osunećen! - rekao je Mali.

- Čuj, zar vas gore nisu sunetili, jebo te! Nji puno selo, vas šaka jada: sve droljo do drolje.

- Eto, vi ste ustaše u tvom selu! Jebo te, kad je zapucalo na Kupresu svi nabrali. Postrojba za specijalne namjene Brza tena! Znaš ti, Robe, da su oni tolko brzo utekli da im se poslje javio "adidas" da im bude sponzor - rekao je Mali.

- Nije "adidas", nego "puma". Drugo je to, majmune! To je bila taktika! Šta smo trebali: zaustavit svojim plemenitim hrvatskim guzcama tenkove? Da ne bi! Nek mu ih ćaća zaustavlja! - rekao je Ćoro. - Čekaj, je li tebi onaj berbo bio komšija? – rekao je nakon kraće pauze.

- Jebo ti berbo mater! - rekao je Mali pomalo iznervirano. - Šta si se dovezo berbe!?

- Ko ti je to? - pitao je Robe.

- To ti je onaj što riže ćune - rekao je Ćoro.

Prišao im je Ivo koji je u međuvremenu spremio svoje stvari.

- Trebali bi krenit - rekao im je.

- Šta ćemo s Vijalijem? - pitao je Tomo koji im je također prišao.

- Ma ko ga jebe! - rekao je Ćoro.

- Srest ćemo ga usput. Otišo je prema naprid - rekao je Ivo. - Nema daleko odavde do Crnih voda. Valjda ćemo ga dotle srest. A i ponio je sa sobom sve svoje stvari.

Krenuli su nakon desetak minuta, nakon što su svi spremili stvari, u dvije skupine. Naprijed su išli Tomo i Ivo, a malo dalje iza njih, nekih deset do petnaest metara, Ćoro, Robe i Mali.

Išli su više od pola sata, ali Vijalija još uvijek nisu vidjeli.

- Di je nesto, jebo mu ja mater! Isto da je u zemlju propo! - rekao je Tomo Ivi.

- Valjda je tu negdje - rekao mu je ovaj.

Dolje ispod njih, otprilike na kilometara, već se vidjela duga i uska rasjeklina. Izgledalo je kao da je planina, dokle se god moglo vidjeti, oštrom crtom podijeljena na dva dijela.. Čak i na mjestima gdje su obale rasjekline bile obrasle šumom, naspram krošnji se vidjela pravilna, ravna crta. Tomo je pretpostavljao da je to kanjon Crnih voda.

Ćoro je zaostao, nešto mu je upalo u čizmu i oni su zastali da ga sačekaju. Skinuo je čizmu s noge i istresao je. Bio je desetak metara udaljen od njih. Odjednom su začuli iza Ćorinih leđa resko: šššššššššš! Panično su se bacili na zemlju i pokušavali već u padu skinuti puške s ramena. Nitko od njih nije uspio doći do puške, a već se iza jednog grma divlje ruže pomolio Vijali. Držao je pušku u jednoj ruci, s cijevi okrenutom u zrak, dok je drugu ruku držao podignutu, pokazujući im da je sve u redu.

- Mrtvi ste – rekao je.

- Jebem mu mater, šta da sam te opro! - rekao mu je Ćoro.

- Teško! - rekao mu je Vijali hladno i pokazao mu otkočenu pušku.

- Jebo ja sebi mater, ako si ti normalan - rekao je Ćoro. - Trebo si nas oprat!

- Drugi put! - rekao mu je Vijali.

Tu, na mjestu gdje su došli do Crnih voda, kanjon je s obje strane bio

obrastao crnogoričnom šumom. Sunce je već grijalo svom snagom. Unatoč tome, pored kanjona je bila jaka sjena. Padina kojom su se spustili do ivice kanjona bila je strma, a slična se obarala i s druge strane, i njihove sjene su sklapale teški, sjenoviti zid nad kanjonom. Dolje, u dubini, još uvijek je bio polumrak, ali su se čuli zvukovi protjecanja vode. Nije se moglo najbolje nazrijeti ni korito. Izgledalo je kao da dnom kanjona protječe zastrašujuća crna rijeka. Kanjon je na mjestima bio prilično uzak, nije bio širok ni deset metara, ali nije bilo načina da ga se pređe. Obale su s obje strane bile skoro okomite, i to na cijeloj dužini kanjona.

- Ima vamo gore prelaz – rekao im je Vijali, i oni su krenuli dvadesetak metara uzvodno, za njim.

Prijelaz preko kanjona nije izgledao nimalo prijatno. Netko je jednostavno oborio dva bora i postavio ih, jedan do drugoga, s jedne obale na drugu. Razmak između obala kanjona ovdje je bio najmanji, jedno sedam-osam metara. Voda je protjecala bar dvadesetak metara ispod balvana i nije, kao dolje gdje su došli do kanjona, bila u polumraku. Mogli su vidjeti srebrenkaste odbljeske vode na nekim mjestima, jer su odnekle iskosa zraci sunca upadali u kanjon.

Prvi je krenuo Vijali. Gledao je pravo ispred sebe i vrlo brzo, bez i najmanjeg znaka nesigurnosti, prešao na drugu stranu. Tek kada je on stao na drugu obalu, krenuo je Ivo. Robe je stajao pored Tome.

- Tomo – šapnuo mu je. – Bojim se!

- Čega se imaš bojat?! Ne gledaj ispod sebe i neće bit problema.- Stajali su nekoliko metara udaljeni od ivice kanjona. Robe je prišao do same ivice, pogledao prema dolje, a zatim se vratio do Tome. Ivo je već bio prešao, a i Ćoro je bio pri kraju.

- Džaba je. Ne smim – rekao je Tomi kad se vratio.

- Daj nemoj me zajebavat!

- Tomo! – rekao je Robe nekim paničnim glasom i uhvatio ga za rame.

– Ne smim!

Mali je bio na polovici puta. Najednom je zastao i nesigurno se ljuljao jedno vrijeme. Ćoro mu je već s druge obale panično krenuo u susret, ali je Mali ipak uspio krenuti i vrlo brzo stigao na drugu stranu.

- Ja mislio, majke mi, otra ti na kupanje – rekao mu je Ćoro, kada je ovaj prešao.

- Šala – rekao je Mali.

Ostali su još samo Robe i Tomo.

- Ajde prvi – rekao mu je Tomo.

- Ne smim – rekao je.

Tomo se udaljio nekoliko koraka od njega prema ivici. Robe je pomislio da će ga ostaviti.

- Nemoj me ostavit! – rekao je Robe, potrčao za njim i uhvatio ga grčevito za rame. U glasu mu se osjetila neskrivena panika. Tomi je postalo jasno da Robea ne smije pustiti samog preko prijelaza. Zastao je i gledao jedno vrijeme prema drugoj obali. Uzeo je na kraju svoje i Robeove stvari i sa same ivice kanjona ih dobacio Ivi na drugu obalu. Od tamo su Mali i Ćoro podjebavali Robea koji se potpuno izgubio.

- Ajde, bolan Robe, di si vidio da u filmovima Clint Eastwood padne u vodu? - rekao je Mali.

- Ili John Wayne, gluho bilo – dodao je Ćoro.

- Ne serite vas dvojca! – doviknuo im je Tomo nervozno. – Samo su mi još vaši šupljaci falili!

Razmišljao je što da uradi. Nije ni jednog trenutka pomislio da ostavi Robea, ali se bojao da se Robe ne uspaniči kada budu prelazili preko balvana, jer bi im u tom slučaju obojici bile vrlo male šanse. Skinuo je košulju, presavio je nekoliko puta i zavezao je Robeu oko očiju. Na kraju ga je, kao kladu, podigao i prebacio preko desnog ramena. Imao je osjećaj da nosi pravo drvo, toliko se Robe od straha ukočio.

- Nemoj mi paničit, niti se trzat – rekao mu je, prije nego što su stupili

na balvane. – Ako mi zagusti, ti prvi letiš. Jasno!? Zato nemoj zajebat!

- Neću – rekao je Robe.

Zastao je na početku balvâna, da što bolje uhvati ravnotežu, a onda krenuo skoro trkom. Tek je pri kraju prijelaza imao osjećaj da gubi ravnotežu. Nije htio stati, nego se za svaki slučaj, skupa s Robeom, svom snagom bacio naprijed. On se dočekao na ruke, dok je Robe svom snagom tresnuo od zemlju. Ćoro i Mali su se smijali, dok je Vijali, s nekim ciničnim i hladnim osmijehom, cijeli događaj promatrao sa strane. Ivo je prišao Robeu i pomogao mu ustati.

- Je li sve u redu? – pitao ga je.

- U redu je – rekao je Robe.

- Osto ti je bubreg na zemlji, Berislave – dobacio mu je Ćoro.

- Mrš u pičku maternu! – rekao mu je Robe, još uvijek blijed kao duh.

Krenuli su kroz šumu, naviše. Vijali je išao naprijed. Nakon petnaestak minuta izbili su na čistinu, u blizini nekih zidina, zaraslih u gustu poleglu travu. Ispred njih je bilo nepregledno polje, tek na mjestima obraslo manjim skupinama borova. Ispod donjeg ruba polja, pružale su se, u dubinu, nepregledne šume. To je bilo Grobno polje. Zastali su odmoriti se na omanjoj zaravni ispod zidina, gdje su se nalazile tri pravilno raspoređene omanje uzvisine, a nešto dalje, nekih desetak metara, još jedna. Sjeli su, jedan do drugoga, na te uzvisine i zapalili. Tomi nije bilo nimalo prijatno sjediti na njima, jer su ga, dok su im se približavali, izdalje podsjećale na grobne humke.

3. Sedamdeset i dva dana

Vijali je izvukao iz džepa tranzistor i upalio ga. Prešao je nekoliko puta brzo po skali, a zatim, kad je naišao na radio-postaju bez šumova, ostavio upaljen tranzistor pored nogu. S radija se čulo čitanje vremenske

prognoze, a kad je to završilo, začuli su prve taktove pjesme "O jednoj mladosti" Josipe Lisac.

- Ićemo onda dole – rekao je Vijali i pokazao prema rubu polja.

- Moći ćemo sad tako – rekao je Ivo. – Tamo dalje se polje spušta skroz nisko. Tu ćemo morat priko polja.

- Priko tuđi livada – rekao je Mali.

- Mali, aj me malo, Isusa ti, poštedi svoje duhovitosti – rekao mu je Ivo pomalo umorno.

- Mali, majke ti, spiči li se tebi katkad? - pitao ga je Tomo.

- Šta, spiči li mi se?

- Zdrma li te crnjak ikad?

Mali je zbunjeno gledao u njega.

- Dođe li ti ikad da zdrmaš glavom u zid, nâko iz čista mira? - ubacio se Ćoro.

- Nikad! - rekao je ovaj ponosno.

- To sam i mislio - rekao je Tomo zamišljeno.

- I šta onda? - upitao je izazivački.

- Ništa - rekao je Tomo hladno.

- Tamo se vidi dim – rekao je Vijali, odmah pošto je Tomo završio, kao da je čekao da oni završe s pričom. Pokazivao je prstom negdje u daljinu.

Svi su pogledali u tom pravcu. Daleko ispred njih vidio se tanki, jedva uočljivi stup dima.

- Hoćemo li na tom djelu morat priko polja? – pitao je Tomo.

- Bojim se da ćemo morat – rekao mu je Ivo. - Morat ćemo dvojcu ili trojcu poslati naprid da vide o čemu se radi.

- Otiću ja sam – rekao je Vijali.

- Nemoj zajebavat. Ako oćeš, otiću ja s tobom – rekao je Tomo.

- Evo nek ide i Ćoro i Tomo. Ako Ćoro nema ništa protiv?

- Isti mi kurac a čeko ovde ili tamo. Jebaji ga! – rekao je Ćoro.

- Jesi li ti pempas promino? – pitao je Mali Ćoru, misleći na onu scenu

s Vijalijevim iznenadnim pojavljivanjem.

- A jest me čovek i izvratio! – rekao je, gledajući prema Vijaliju. Robe i Mali su se smijali, dok je Vijali bezizražajno gledao u njih.

- Kad mislite krenit? - pitao je Ivo Vijalija.

- Mislio sam da krenemo zajedno sve dok se mogne dole uz šumu. Tek onda kad se ne mogne dalje, mi ćemo otić vidit šta je.

- Ja sam mislio da mi ovde sačekamo - rekao je Ivo.

- Jebi ga - rekao je Tomo Ivi i pokazao širokim pokretom ruke u pravcu gdje se vidio dim - ako ostanete ovde, kako ćete znat da morete krenit. Ima do tamo najmanje dva kilometra.

- To ti dođe - rekao je Ćoro - dva tamo dva vamo: četiri kilometra. Ja nemam namjeru vraćat se od tamo.

- Znam, jebo ga ti, nisam ni ja nepismen. Nema problema - rekao je Ivo. - Idemo zajedno dok se more. Tamo ćemo vidit kako ćemo. Od vas dvojce - rekao je Ćori i Tomi - ko god oće, zamjenit ćemo se.

- Ajde, spustite loptu! Svi nadržkani ko... Malo vam fali - rekao je Tomo. - Idemo zajedno dok moremo, tamo ćemo se dogovorit kako dalje, i to je sva priča.

- Jebla vas matematika! - rekao je Mali. - Di ti Ćoro nauči da su dva i dva četiri? Mora da te je Pero Štembilj, kad ti je prodavo diplomu, malo propito matematiku?

- Jê, jebo te on! Falilo mi sto maraka, čovek mi dao jeftinije, al me malo matematiku propito. Znaš li ti frajeru da sam ja kod ludog Pitagore, u drugom srednje, imo tricicu iz matematike?

- Jebo te! - rekao je Mali - Zvat ćemo te Ćoro Aštajn.

- Einstein, jebo te otac nepismeni! - rekao mu je Ćoro. - Vi klinci pojma nemate koliko ste nepismeni.

- Tu si u pravu, Ćoro - rekao je Tomo zamišljeno. -

- Je li tako, majke ti! Ja to stalno govorim - rekao je Ćoro oduševljeno, jer mu je stigla pomoć sa strane s koje se najmanje nadao. - To se zna

samo nazobat oni tableta, napušit, razvuć crtu...

- Mogli bi krenit? - rekao je Ivo i ustao.

Polako su spremili stvari i krenuli. Ivo i Vijali su prvi bili spremni. Krenuli su ne čekajući ostale. Bili su dvadesetak metara ispred. Spuštali su se ukoso, prema samom rubu polja. Pješačili su otprilike pola sata uz samu šumu, sve dok nisu došli na mjesto gdje se polje, poput ogromnog, širokog zaljeva uvuklo u šumu. Dim se sada jasno vidio na jedno kilometar ukoso iznad njih. Sada su mogli vidjeti točno odakle dolazi. Polje se na jednom mjestu naglo dizalo, a odmah iza vrha se spuštalo i stvaralo prirodnu uvalu. Dim je dopirao upravo iz te uvale.

- Šta misliš - pitao je Ivo Vijalija - da produžimo?

- Da se pravimo da onog dima nema?

- Ja.

- Ništa od toga.

- Nema teorije, Ivo, da nas ne vide odozgor, ako krenemo poljem - rekao je Tomo i pokazao rukom u pravcu dima.

- Ako je gore slučajno vojska, dovoljno je da jave svojim, i mi smo pušiona - rekao je Ćoro.

- Dobro, mi vas čekamo ovde - rekao je Ivo. - Kako ćemo se dogovoriti?

- Ništa - rekao je Tomo - ako bude gusto, vratićemo se do vas. A ako ne... Skontaćete valjda.

- Zapalićemo vatru gore na vrhu - rekao je Vijali i pokazao prstom prema vrhu padine iza koje je počinjala uvala. - To će vam bit znak da je čisto. Ako krene kako ne treba... Valjda ćete svatit. Uostalom, snađite se! Nama će u tom slučaju bit svejedno.

Njih trojica su krenuli prema vrhu uzvisine nekom vododerinom kojom su mogli stići na skoro stotinjak metara od vrha. Vrh je bio obrastao ovećom skupinom borova i smrća. Vijali je išao prvi, a Tomo odmah za njim. Po dnu vododerine je bilo krupno oštro kamenje koje se pod

nogama odronjavalo, i morali su dobro paziti gdje staju.

Od mjesta gdje su morali izići iz vododerine, pa do vrha, išli su puzeći kroz visoku, polusasušenu travu. Prvi je krenuo Vijali. Njih dvojica su sačekali dok nije stigao do vrha i dao im znak rukom da mogu krenuti. Ćoro i Tomo su krenuli zajedno.

- Jebo te - šapnuo je Ćoro u jednom trenutku Tomi - onaj gore izgleda uživa u ovom svemu.

- Izgleda - odgovorio mu je kratko.

Vijali je imao dalekozor. Kada su stigli do njega, on je pažljivo motrio uvalu ispod njih. Ležali su uz smrču. Padina prema udolini je također bila obrasla rijetkim smrčama i borovima. Prostor između njih je bio obrastao malinama. Na suprotnom kraju udoline, točno naspram njih, nalazila se planinska staja, ispred koje je gorjela vatra. Sve se moglo jasno vidjeti i bez dalekozora. Na vatru je bio postavljen manji kazan. Odmah pored staje nalazila se bijela "niva". Vidjeli su dvojicu vojnika: jedan je sjedio na kladi pored vatre, dok je drugi, malo dalje, cijepao drva. Nijedan nije imao u ruci oružje. Pored vojnika, koji je sjedio pored vatre, nalazila se harmonika.

- Ovu dvojicu moremo lako sredit - rekao je Vijali, i dalje pažljivo osmatrajući kroz dalekozor. - Samo ne znam ima li iko u staji.

- Vidi li se na to? - pitao ga je Ćoro.

- Čini mi se da ima neko - rekao je Vijali nešto kasnije.

- Da pridemo staji s leđa, nanesimo one unutra, pa ćemo poslije ovu dvojicu? - rekao je Ćoro.

Mogli su prilično lako vrhom padine zaći iza staje.

Vojnik, koji je sjedio pored vatre, ustao je i uzeo harmoniku. Počeo je svirati i pjevati "Idem i ja, majko, Bosnu braniti". Onaj vojnik što je cijepao drva, ostavio je sjekiru, sjeo blizu njega na neku kladu i zapalio cigaretu.

- Jebo sam ti mater! Što si branio, branio - šapnuo je Vijali prijetećim

glasom.

Sad su mogli vidjeti i trećeg vojnika. Izišao je iz staje, bio je u šorcu i gol do pása. Stajao je jedno vrijeme na pragu, a zatim se vratio unutra.

- Moraćemo prič s leđa staje - rekao je Vijali. - Vi upadate u staju, a ja ću se pobrinit za onu dvojcu. Ja krećem tek kad vi počete pucat. Ona dvojca izgleda da nisu ni puške uzeli iz staje.

Prošli su cijelu uvalu vanjskom padinom, odakle ih vojnici koji su bili ispred staje nisu mogli vidjeti, a zatim se gustim malinjicama spustili prema staji. Ponovo se začula harmonika. Tomo je odmah prepoznao uvodne taktove pjesme "Sedamdeset i dva dana". Obojica onih vojnika su je započeli pjevati. Oni su ležala na samom rubu malinjaka. Ostalo je desetak metara strme čistine između njih i staje.

- Idemo do ćoškova – šaptao je Vijali. – Vi upadate u staju, jedan s jednog, drugi s drugog ćoška. Ja ću vas dotle pokrivati. Tek kad vi počete pucati, ja idem na onu dvojicu.-

Prišli su ćoškovima staje. Vijali je ostao na Tominoj strani. Ona dvojica vojnika su još uvijek pjevali. Vijali je dao rukom Ćori znak da krene. Tomo je odmah krenuo sa svoje strane. Ćoro je prvi uskočio u staju i sklonio se s vrata da i on može ući. U staji se nalazio samo jedan vojnik. Ležao je na donjem katu metalnog kreveta i pušio. Panično je pokušao ustati s kreveta kada ih je ugledao, međutim Ćoro ga je bez oklijevanja sasjekao dugim rafalom. Cijeli krevet je bio poprskan krvlju. Tomo je odmah istrčao vani. Uspio je vidjeti kad je Vijali pogodio onog vojnika što je svirao harmoniku. Pao je na koljena, s harmonikom naprijed. Čuli su se jedno vrijeme kakofonični i pištavi zvukovi izbušene harmonike koji su prestali kada je vojnik pao po harmonici i umirio se. Onog drugog vojnika nije vidio, ali nije vidio ni Vijalija. Potrčao je prema mjestu kamo su nestali. Kada je stigao do onog mrtvog vojnika s harmonikom, ugledao ih je. Onaj vojnik je bježao dvadesetak metara ispred Vijalija. Trenutak prije nego što je Vijali zapucao prema njemu, spotakao se i pao. Vijali mu je

prišao, s puškom na gotovs, uopće ne žureći. Sve je izgledalo kao neka okrutna igra. Tomo je stigao do vojnika skoro istovremeno kad i Vijali. Vojnik se panično okrenuo prema Vijaliju. Pokušao je ustati, ali kad je shvatio da nema nikakve šanse, jednostavno se umirio i čekao da mu oni priđu. Tomo se nije htio miješati.

- Nemoj, boga ti! – ponovio je nekoliko puta, kada su stigli do njega.

Vijali je hladno, gledajući ga nekim prezrivo pogledom, pritisnuo obarač. Vojnik se sav zgrčio i sklopio oči. Međutim, Vijali je ostao bez metaka u puški. Vojnik je to primijetio, krenuo je ustati, ali ga je Vijali snažno udario puškom u glavu. Ovaj je pao, iz glave mu je potekla krv, dok je Vijali polako i bez žurbe zamijenio okvir na puški, a zatim ga hladnokrvno upucao. Vojnik se opružio, s jednom rukom ispruženom naprijed. Vijali je, u trenutku kada je krenuo od njega, ugledao na vojnikovoj ruci sat. Prišao mu je i skinuo ga. Gledao ga je jedno vrijeme, prislonio ga na uho da vidi radi li, a zatim ga stavio sebi na ruku. Tek kada je prekopao vojniku džepove i kada nije našao ništa što bi ga interesiralo, udaljio se od njega. Tomo je jedno vrijeme promatrao ubijenog vojnika i pokušavao se sjetiti da li mu je poznat. Međutim, bio mu je potpuno nepoznat. Krenuo je za Vijalijem. Ćoru su zatekli pored leša onog vojnika koji je svirao harmoniku. Nakon što se uvjerio da je ovaj mrtav, izvadio je iz džepa cigarete i upaljač. Stavio je jednu cigaretu u usta i pokušao pripaliti. Imao je onaj jeftini plastični upaljač. Međutim, pukao mu je kremen i on ga je ljutito odbacio. Sagnuo se do leša, s cigaretom u zubima, kopao mu po džepovima, dok nije pronašao novčanik, skoro praznu kutiju nekih cigareta i upaljač. Zapalio je cigaretu s pronađenim upaljačem, a onda pregledao novčanik. Pronašao je u njemu deset njemačkih maraka i neke izgužvane novčane bonove, a zatim ga bacio na zemlju pored leša. Novčanik je pao i rastvorio se na unutrašnju stranu. Na polovici jedne strane novčanika nalazile su se fotografije dvojice dječaka.

- Je li sve ured? – pitao ih je.

- U redu je, otreso sam i onog – rekao je Vijali.

- Iđem i ja, majko, Bosnu braniti – pošprdnno je i samozadovoljno pjevušio Ćoro. - Ooooo, jesmo li se to ponovili? – pitao je kada je ugledao sat na Vijalijevoj ruci. - I ja sam dobar, ali deset maraka: jebem ti sirotinju! - Prišao je Vijaliju i gledao sat.

- Water resist – rekao je. - Jebo mater, u zadnje vrime samo ta marka popularna. Otkad nisam vidio Darwin ili Omega.

- To nije marka sata. To je nešto drugo – rekao mu je Vijali.

- Jebo njega, samo nek kuca – rekao je Ćoro nezainteresirano, a zatim je otišao do vatre i promiješao po kazanu drvenom kuhačom koja je ostala u njemu. Iza toga je otišao do staje i vratio se nakon nekoliko trenutaka. U rukama je nosio polovicu kruha. Prišao je ponovo kazanu i iz njega kuhačom vadio komadiće mesa koje je trpao u unutrašnjost one polovice kruha, iz kojeg je prije toga izvadio sredinu. Vijali je sa strane i s neskrivenim gađenjem pratio tu scenu.

- Iđem ja zapalit gore vatru i donit nam stvari – rekao je Tomo Vijaliju.

- Dobro – rekao je ovaj.

Stvari su ostavili na onom mjestu gdje su u prvi mah izbili na vrh padine. Tomo je krenuo u tom pravcu.

- Ponesi i moje stvari! – rekao mu je Ćoro izmijenjenim i jedva razumljivim glasom, jer su mu usta bila puna hrane.

- U redu – rekao mu je.

Kad je izišao na vrh, prvo je sjeo i sačekao jedno vrijeme da povrati dah. Bilo je vrlo toplo. Osjećao je kako mu znoj izbija svuda po tijelu, mada je prešao tek nekih pedeset-šezdeset metara. Pokušavao je dolje uz rub polja prepoznati Ivu i ostale. Nije se mogao uočiti nikakav pokret. Ustao je, još uvijek je teško disao, nakupio rukama sasušene trave i suhих grančica i sve to složio na gomilu. Ponovio je to nekoliko puta, a zatim je upaljačem potpalio gomilu. Vatra je neobično brzo planula. Dizao se bijeli,

skoro nevidljivi dim. Bio je isti i kad se plamen izdigao iznad gomile. Otišao je do obližnjeg bora i nalomio nešto zelenih grana i nabacio ih preko vatre. Začulo se ono magično pucketanje zapaljenih borovih grana. Dim je sada bio crn i gust. Dizao se prema nebu skoro okomito, jedino se izvijao u crne, nepravilne spirale. Uzeo je s vatre zapaljenu, kratku, suhu granu koja je tinjala na jednom kraju. Izvadio je cigaretu, stavio je u usta, a zatim puhao u onaj kraj grane što je tinjao, sve dok se nije užario. Zatim je s njom zapalio cigaretu. Dim se još uvijek dizao sa zapaljene gomile, ali sada više nije bio crn kao maloprije. Ubrzo je primijetio tri sićušne točkice pri samom kraju polja. Nije bilo sumnje da se radilo o Ivi, Malom i Robeu. Ustao je, nakupio još jednom pune ruke suhe trave i nekoliko zelenih grančica i sve to nabacio na vatru, koja je na vatrištu još jedva tinjala, ali je počela hvatati travu okolo. On je nogama ugasio vatru koja se počela širiti koncentrično oko crnog, spaljenog kruga, a zatim još jednom pogledao niz padinu. One su se točkice povećavale i kretale su se točno u njihovom smjeru. Pokupio je ostavljene stvari i krenuo prema staji.

4. Water resist

Ćoro je sjedio na kladama i držao u rukama krvavu i uništenu harmoniku. Harmonika je na nekoliko mjesta bila izbušena i puštala je ružan, piskav zvuk. Vijali je nešto petljao oko "nive" koja je bila parkirana u hladu oko staje. Zadigao je haubu i nešto gledao unutar motora.

- Bolan, izgleda da je ovo onaj Redžo iz čaršije – rekao mu je i pokazao na leš koji je ležao nekoliko metara dalje od njih, s licem okrenutim ka zemlji. – Znaš da je on sviro harmoniku. Jedno smo vreme bili zajedno u KUD-u. -

Tomo je prišao lešu, okrenuo ga i zagledao mu se u lice, međutim

ništa nije mogao vidjeti. Lice mu je bilo svo krvavo, a po gustoj, ljepljivoj krvi nakupilo se prljavštine s tla. Otišao je do staje, gledajući gdje ima vode. Pronašao je jedan veliki plastični kanistar i uzeo ga sa sobom. Vijali ga je tek tada primijetio.

- Di si ostavio stvari? – pitao ga je.

- Tamo su kod Ćoro.-

Donio je kanistar s vodom do leša i polio mu lice. Tek je tada mogao prepoznati crte lica. Radilo se zaista o onom čovjeku o kojemu je govorio Ćoro. Tomo ga je poznavao površno. Bio je stariji od njega nekoliko godina. Sjetio se da ga je jednom, dok je išao u srednju školu, zatekao kako sjedi uz Vrbas. I tada je sa sobom imao harmoniku, možda istu ovu.

- Jebo si joj nanu! – rekao je Ćoro Vijaliju koji je nešto tražio po svojim stvarima, pokazujući mu harmoniku.

Vijali ga nije slušao, nego je uporno kopao po rancu. Izvadio je iz njega nešto umotano u crvenkasti papir. Tek kada je razmotao papir, vidjeli su da se radi o eksplozivu. Zatim je pokupio još neke sitne dijelove koje je stavio u džep hlača. Ćoro je ostavio harmoniku i krenuo za njim. On je, također, s kanistrom u rukama, krenuo za njima. Vratio je vodu ponovo uza zid staje, odakle ju je uzeo. Vijali je nešto petljao po motoru "nive", dok je Ćoro s druge strane promatrao što ovaj radi.

- Oćeš ga to? – pitao ga je Ćoro.

- Kad upale: cigani lete u nebo – rekao je Vijali.

- Di si to naučio?

- U vrtiću u Ludwigshafenu – rekao mu je Vijali na onaj svoj karakteristični, hladni i cinični način.

Ćoro se smijao.

- Morat ćemo sklonit leševe! – rekao im je Tomo, koji je sjeo uza sami zid staje, nešto kasnije.

Vijali mu nije odgovorio odmah, nego tek pošto je pažljivo spustio

haubu.

- Kasnije! – rekao je nezainteresirano.

- Više im se nikud ne žuri – rekao je Ćoro.

Vijali je ušao u auto i sjeo na vozačevo mjesto. Ključevi auta su bili u bravi. Zadržao se kratko unutra, a zatim izišao.

- Nemojte da bi neko pokušao paliti auto. Otiće u tri pičke materne! – rekao im je.

Ostali su stigli kroz otprilike pola sata. Ćoro je sjedio na panju pored vatre, koja je još jedva tinjala, i držao harmoniku, dok je Vijali sjedio naslonjen na zid staje. Pored njega je ležao upaljen tranzistor. Kroz jaku kulisu šumova dopirali su taktovi Cohenove "The Partisan". Tomo je izvukao iz staje leš onog vojnika, što ga je Ćoro ubio, a zatim izbacio vani zakrvavljene deke i plahte, odnio ih do vatre i nabacio na nju.

- Gde ste ubice! – rekao je Mali Ćori. - U jebo te koja si ti zver.

- Sine, jebali smo im kevu! Da smo odocneli, zagorela bi čorba – rekao mu je i pokazao na kazan koji je još uvijek visio nad vatrom.

- Šta je, slabo mundos mešo! – rekao je Mali.

Ivo je stajao malo podalje i zamišljeno razglêdao oko sebe.

- Vidi, vidi, imamo i limuzinu! – rekao je Robe i krenuo prema autu.

- Autu nemojte prilaziti: Vijali ga je izminiro. Ko ga upali, ide u tri pizde materne! Vidio je Tomo kako ga čoek minira – rekao im je Ćoro. Bio je u nekakvom euforičnom stanju, što je Tomu pomalo živciralo.

- Trebamo skloniti leševe – rekao je Tomo Ivi, ne obazirući se na Ćorine riječi.

- Koliko ih je bilo? – pitao ga je Ivo.

- Trojca. Jedan je kod staje. Ja sam ga iznio iznutra. Jedan tamo – rekao je i pokazao prstom prema lešu vojnika koji je pokušao pobjeći - i ovaj ovdje.

- Ovoga su zvali klempo dok je bio dječak. Vidi, Ćoro, ušiju u čoeka!

- Ajde malo začepi gubicu! – rekao mu je Tomo.

- Šta je, da ti ga nije žao!? – odgovorio mu je ovaj izazivački.

- Znaš šta, Mali: on je mrtav, a ti živ! Zafali Bogu i ne seri!

- To ti je Redžo, Mali. Vidi šta je jaranu ostavio – rekao je Ćoro i pokazao na harmoniku. - Bili smo zajedno u KUD-u.

- Ti bio u KUD-u!? - začudio se Mali. - Da si reko da si bio mesar, nekako bi i svatio, ali u KUD-u.... Jel se ono zvao KUD Savo Kovačević?

- Jest. Imaš li šta protiv Save?

- Ja! Bože sačuvaj! I šta si sviro tamo, majke ti?

- A boga ti, šta! Sviro kurcu godinu dana, dok me nisu nogirali.

- Ajmo - rekao je Tomo Ivi - ne mogu kretene više slušat. Ustao je i udaljio se od njih. Ivo je krenuo za njim, dok je Robe zbunjeno i neodlučno pratio cijelu scenu.

- Što te živciraju? - pitao je.

- Živciraju me i gotovo!- rekao je ovaj ljutito.

- De, bolan, malo oladi! Dopizde i meni, al to kod tebe postaje kronično. Dok se zajebaju ne moraju mislit na ono na što ti misliš.

- Na što ja to mislim, majke ti?

- Na što god! Al nećemo više o tome. Pizdi kolko oćeš, jebe mi se! Reci mi, zna li iko ijednog od ovih? – pitao je Ivo.

- Samo ovog tu – rekao je Tomo bezvoljno i pokazao na najbliži leš. – Bilo mu je ime Redžo. Išli smo u isto vrime u školu.

- Meni su nepoznati – rekao je Robe koji im je u međuvremenu prišao.

- Išo je u stolare, ja mislim. Družio se s onim čevabdžijininim sinom, s onim pirgavim Gašijem.

- Možda se sad sićam – rekao je Ivo.

- Ajmo ih sklonit – rekao je Tomo.

Nosili su ih podalje od staje, odmah blizu mjesta gdje je ležao onaj vojnik koji je pokušao pobjeći. Robe i Ivo su zajedno odnijeli onaj leš koji je ležao ispred staje, dok je Tomo onaj drugi sâm dovukao do istog mjesta, vukući ga za noge. Postavili su ih sva tri, jedan do drugog, u

omanje prirodno ulegnuće u zemlji. Ivo je našao lopatu u staji, i s njom su počeli naizmjenice kopati malo dalje zemlju i nabacivati je preko leševa. Čulo se kako Ćoro i Mali pjevaju "Idem i ja, majko, Bosnu braniti", praćeni ružnim i iritirajućim pištanjem uništene harmonike.

Robe je otišao od njih kada su završili, dok su Tomo i Ivo sjeli malo podalje i zapalili.

- Valjda će ih neko jednom sahraniti ko ljude. Jebi ga, nisu imali sreće – rekao je Tomo zamišljeno.

- Gadno vrime – rekao je Ivo. – da ti je neko prije pet godina reko da ćeš ubijati ljude...

- Skroz – rekao je Tomo.

Jedno vrijeme je nastupila tišina. Ćoro i Mali su prestali pjevati. Čuli su samo nejasne zvukove s Vijalijeveg tranzistora. Tomo je izvadio cigaretu iz usta i nekoliko trenutaka promatrao žar.

- Jebo ti vrime u kome se ne zna ko će napraviti čorbu, a ko će je pokusati! – rekao je.

- Je, matere mi!

- Onaj kreten je – rekao je i pokazao na Ćoru – prvo pokupio meso iz onog kazana tamo na vatri. To mu je bilo prvo čega se satio nakon što smo ih poubijali. I ti me ubjeđuješ da je normalan!

- Ni u šta ja tebe ne ubjeđujem! U kurcu smo i ti i on i ja, a za ove da ne govorim! – rekao je Ivo i pokazao na mrtve. - Dobro što mi živi jebemo jedni druge u zdrav mozak, ali ono neće ni mrtve da pusti na miru. Nisam jednom vidio leševa kojima su uši odsjekli. To im dođe ko Indijancima skalp. Čini mi se da nismo naletili na ove da bismo se počeli među sobom ujidati.

- Grobno polje – rekao je Tomo zamišljeno. – Šta misliš koliko je ovde ljudi – rekao je i pokazao široko rukom oko sebe – završilo ko ovi ovde: zakopani ko stoka. Ovde ti je za onog rata izginulo desetak domobrana i nešto ustaša. Cila grupa. I oni su valjda pokopani negdi ovda.

- Kako su izginuli?
- Boga pitaj! Samo je jedan preživio?
- Čuj!
- Taj što je preživio ti je bio moj did.-

Ivo ga je iznenađeno pogledao.

- Pa kako nikad nije pričio šta se dogodilo? – pitao je.

- U tom i je problem što i on nije imo pojma. Ili je i imo, al nije tío pričat. Aj mu znadni! Lupo je svašta. Bio je čudan do zla Boga! - rekao je i odmahnuo rukom. - A čuo sam i to da je taki posto tek poslije toga što se događalo ovde.

- Ma jebi ga, ima taki i sličnih priča svugdi. Ne treba to sve doslovno shvaćat. To su sve legende.

- Možda i jesu – rekao je Tomo i ustao - ali što mene zapade da na svojoj koži provjeravam jesu li legende il nisu.

Ćoro, Robe i Mali su ležali pored vatre. Glave su naslonili na drvene klade.

- Je li gotova dženaza? – pitao je ironično Mali, kada su Tomo i Ivo došli do njih.

- Mali, ne diži mi tlak! – rekao je Tomo prijeteći.

- Koji ti je kurac, bolan! – rekao je Ivo Malom. – Moreš li malo šutit, matere ti!

- Aj se jebite, svi nadrkani ko kurac! - rekao je Mali bijesno. - Žao vam što nisam oborio njušku ko vi! Uostalom, ko vas jebe! - rekao je i krenuo od njih, a zatim se vratio, kao da se još nečega sjetio. - Mlađi sam deset godina od vas, imam točno još toľko fore da postanem ko vas dvojca. Valjda ću i ja imat kad plakat. Ponašate se isto da ste na dženazi. Što niste nabrali u Njemačku, ako vam se ovde gadi!?

- Nema, bolan, u Njemačkoj sevdaha! Gorka je tuđina – rekao je Ćoro.

Njih dvojica su sjeli na travu, nekoliko metara dalje od njih. Na nebu su se skupljali sivi oblaci, svaki čas je prihlađivalo i bila je užasna sparina.

- Ko da će kiša – rekao je Tomo.

- Čini se – rekao je Ivo, gledajući u nebo.

- Bit će zajebano ako pokisnemo.

- Mi smo u Hrvatskoj – rekao je Ivo – dok sam bio u zengama, imali ona nepropusna odjela. Uđeš u vodu, izađeš suh.

- Dobre robe – dobacio je Ćoro. - Št ti misliš Robe?

- Šta, smočiš se, a ostaneš suh.

- Upravo tako – rekao je Ivo.

- Jebo mater da mi je tako nešto – rekao je Tomo. - Otporno na sve. Uđeš u govna, izađeš čist ko beba.

- To ti, Tomo, još niko nije napravio – rekao je Ivo.

- Jest, boga ti, Vijalijev ćaća. Ono smoči u sto voda, opet isti izađe – rekao je Ćoro.

- Sve je to šminka – rekao je Mali. Bio je ozbiljan i zamišljen.

- Kod njega nije – rekao je Tomo.

- A šta misliš da je ovo kod mene? Zajebancija? Ide ti na kurac što nisam oborio šunjku ko ti!

- Nema problema, Mali. Jebo ja svoju mater, ako ti više i rječ progovorim! Je li u redu?

Mali je klimnuo glavom da je u redu. Nastala je nakratko neka neugodna tišina koju je prvi prekinuo Robe.

- A šta, bio si u zengama?- pitao je Ivu.

- Jesam – rekao je.

- Da nisi i ti bio u Vukovaru? – pitao ga je Ćoro.

- Nisam. Ja sam najviše bio oko Gradiške. Zašto?

- Nako pitam – rekao je Ćoro. - Dosad sam upozno ljudi, za jedno pet brigada, koji su bili u Vukovaru. Koga god pitaš di je bio u ratu u Hrvatskoj, kaže da je bio u Vukovaru.

- Upozno sam ja taki više nego ti. Znam tipa koji je cilo vrime bio sa mnom, i to u logistici, a pričao je dole u gradu da je bio u Vukovaru. Jebo

svoju mater, nije ga bilo stid to pričat i kad sam ja tu.

- Što ga nisi provalio? – rekao mu je Tomo.

- Oću mu jebat mater! Boli me kurac, nek bomba! Gori su od njega oni što ga slušaju.

- Šta mislite da nam kavu napravim? Imaju vamo kod mundžosa sve sprave? – rekao je Robe.

- More ako je Dedo kafa – rekao je Ćoro.

Tomo se nasmijao, dok je Robe zbunjeno gledao u Ćoru.

- Kakva ti je to?

- Samo pravi, Robe! Ti to i ne pamtiš – rekao mu je Tomo.

- Ne pamtiš ti ni rajnog Jozu kako Bog zapovida, a kamo li Dedo kafu - rekao je Ćoro.

- Kojeg rajnog Jozu? – pitao je Robe.

- Tita, jebo te on! – rekao je Mali.

- Šta mislite da ovde prenoćimo, izgleda da će i kiša, a da sutra ujutro krenemo prema crtama? Ne vjerujem da će mundžosi odmah skontati da s ovima ovde nešto nije u redu – rekao je Ivo.

- Imali su u staji RUP-ovku – rekao je Tomo. – Doduše ugašenu.

- Ja sam iščupo mikrofon, da im se ne bi neki zajebant javio na vezu – rekao je Vijali koji je u tom trenutku stigao do njih i bacio na zemlju istrgnutu metalnu slušalicu.

- Onda ćemo noćit ovde, a sutra ujutro idemo do tamo. Šta ti misliš, Vijali?

- Isti mi kurac! Isto da će mi se neko i dole obeselit!

- Otkud ovi mundžosi ovde? – pitao je Ivo.

Došao je Robe iz staje. U desnoj ruci je nosio veliku džezvu, do vrha napunjenu vodom, dok je u lijevoj nosio nekoliko šalica za kavu koje su bile umotane u novinske listove. Ostavio je šalice pored vatre. Ivo je uzeo one listove i nezainteresirano ih razgledao. Robe je sklonio kazan s vatre.

- Ne znam, imaju neke uređaje u staji. Isto oni geodetski. Imaju i one

letve – rekao je Tomo. – Mora da su došli snimat položaje za topništvo.

- Misliš? – pitao je Ivo sumnjičavo, i dalje gledajući u one listove.

- Sto posto! Ne znam šta bi drugo moglo bit!

Sve se više oblačilo. Sparina je postala neizdrživa. U daljini je počelo kišiti. Dolje, u pravcu odakle su došli, nebo se zatamnilo i izgledalo je kao da su se sivi oblaci spustili na zemlju i da se preko horizonta navukla neka mutna, prljavobijela mrena.

- Izgleda da dole već pada - rekao je Ivo. - Požuri ti, Robe, s tom kavom!

Robe je iz pepela iščačkao nešto žara i stavio na njega džezvu.

- Sad će to za čas! - rekao je.

- Vidi ovo, majke ti! – rekao je Ivo Tomi, pokazujući mu jedan list novina. – Slušaj! – počeo je čitati. - I. J. ima 94 godine. Dosad je preživio dva rata. Ovo mu je treći. Iako naizgled vitalan, ne sjeća se više dobro protiv koga je i za koga ratovao u dva svjetska rata. Ipak se sjeća, "ko kroz neku maglu", kako kaže, da se u jednom borio protiv Rusa, a u drugom protiv Njemaca. Na naše pitanje kada mu je bilo najgore i koji mu se od tri rata, koja je doživio, čini najgorim, dugo je šutio i gledao negdje pored nas, kao da razmišlja. - Ma, bona, sve ti je to isto! – rekao nam je. – Ko je bio u jednom ratu, ko da je bio u svakom.-

- Dobar je dedo – rekao je Tomo sa smješkom.

Robe se još uvijek vrzmao oko vatre. Izgledalo je kao da se vatra ugasila.

- I šta još kaže dedo? – pitao je Ćoro.

- To je sve – rekao je Ivo zamišljeno. – Šta bi ti više? Sve ti je reko.

- Majke mi, dedo prolupo – rekao je Ćoro.

- Neće ti tako provrit do sutra – rekao je Tomo Robeu, a zatim otišao do najbližeg bora i nalomio granja.

Vratio se do vatre s punim rukama borovog granja.

- Sad ćeš vidit kako se to radi! - rekao je.

Sklonio je džezvu, a zatim mahao onim granjem iznad pepela. Već nakon nekoliko zamaha, sivi ugarci su se zažarili. Bio je nagnut nad vatrištem i vidio je samo te zažarene ugarke u moru ugaslog pepela. Ta slika ga je podsjetila na ono stravično svjetlucanje u mračnoj dolini. Na kraju je skupio štapom na gomilu sve ugarke, a zatim još neko vrijeme mahao granjem iznad njih. Tek nakon toga je vratio džezvu natrag. Počeo je puhati vjetar. Borovi oko njih kao da su oživjeli. Šumili su tiho, jedva čujno. Tomi se zbog nečega taj hipnotički šum činio strahovito tužnim.

Četvrti dio

A što mi se Travnik zamaglio

1. Iskrivljene slike

Martin je osjećao da je ispražnjen do kraja. Taj osjećaj mu se javio odjednom, praćen nekim neugodnim osjećajem praznine u stomaku, kao da mu je netko iščupao utrobu. To nije bio bol, ali je gotovo bio siguran da bi lakše podnosio bol, nego li to. Pretpostavljao je, jer mnogo puta je čuo za takvo što, da sličan osjećaj imaju ljudi bez nogu ili ruku, kada osjećaju fantomsku bol u ruci ili nozi koje nemaju. To mu se u posljednje vrijeme sve češće događalo. Već je dobro znao što slijedi iza toga. Prvo se javi neka tupa ravnodušnost, kada bi mu se činilo da apsolutno ništa više nije važno i da se sve oko njega događa nekome drugom. Zatim bi došli nastupi divlje razdražljivosti od koje bi ponekad imao osjećaj da se sav trese. U tim trenucima ni o čemu nije mogao razmišljati, u glavi bi mu bio kaos, čak je smetnuo s uma i maloprijašnju tragediju. Sjedio je na držalici motike, nakon što je poredao kamenje na grobu, i pušio. Vlagu više nije osjećao, jer je bio mokar do gole kože. Kiša je prestala i sad se mnogo bolje vidjelo. Kroz sve rjeđu sumaglicu, vidjelo se u daljini par planinskih vrhova koji su bili pod snijegom. Sve je izgledalo sumorno, čak su se i borove šume stopile u sivilo: imale su neku tamnu, sivo-crnu boju. Svuda oko njih dizala se hladna, prljava sumaglica, lebdjela je sporo i nisko nad zemljom. Izgledalo je da svuda uokolo gori, kao da se nalaze na ogromnom zgarištu koje još samo pomalo tinja.

Trgao se kada je začuo da ga dozivaju. Kao da se vratio s dalekog puta. Nije odmah prepoznao tko ga je zvao, mada su zvukovi bili jasni i puni, a i ono dozivanje je bilo više nego jasno: činilo se da cijela planina

zvoni od njega. Ustao je sa zemlje, podigao motiku i pušku, sačekao da mu se vrati krv u utrnule noge, a zatim krenuo prema staji. Zvao ga je Luka. Ugledao ga je odmah čim se okrenuo. Ostale nije odmah vidio, nego malo kasnije, kada se približio staji. Stajali su u vrsti, postrojeni ispred staje, satnik je nervozno šetkao ispred njih, dok su Semin i Knez, kao i obično, stajali malo po strani. Luka je, čim mu se Martin malo približio, otišao do ostalih i stao na kraj reda. Martina je uhvatio bijes kada je vidio desetkovanu "vojsku" i satnika, kako po svom običaju, važno šetka ispred njih, kao da se pred njim nalazi u najmanju ruku dobro opremljena pukovnija, a ne šačica jadnika, promrzlih i mokrih do gole kože.

- Šta je!? - izderao se satnik na njega, čim im je prišao. - Isto da si mu misu govorio!-

Martin je bez riječi prošao pored njega i krenuo prema stroju.

- Stani! - izderao se satnik.

Martin je zastao, okrenuo se prema njemu i izazivački mu se zapiljio u oči. Onaj osjećaj ravnodušnosti i sve jače razdražljivosti razdirao ga je. Kao da mu se u iščupanu utrobu nastanio životinjski bijes. Vidio je da se Semin smješka, očito ga je zabavljao ovakav razvoj situacije, dok se Knez, u nelagodi, neprestano osvrtao oko sebe. Ostali nisu mogli vidjeti što se događa, jer im je Martin bio okrenut leđima

- Stani u red! - dreknuo je satnik. Glas mu se izmijenio. Svakim trenom je sve više gubio kontrolu nad sobom. Martin se bez riječi okrenuo i krenuo prema kraju stroja.

- Šta se kaže!? - zavrištao je satnik. Glas mu je i ovaj put zazvučao drugačije nego maloprije. Sad je bio neravan, visok i kreštav.

Međutim, Martin nije zastao kada je satnik zagalamio, nego je nekim ravnodušnim i sporim koracima išao prema kraju reda. Kada je stao u red, opet se izazivački zapiljio u satnika. Sad su i domobrani mogli vidjeti da se događa nešto neuobičajeno. Svi su sa strahom pogledavali prema

Martinu. Satnik je krenuo desnom rukom prema pištolju, bio je van sebe od bijesa, međutim, iza njegovih leđa se začuo ledeni, metalni zvuk repetiranja puške. On se okrenuo i zapiljio se u Semina koji je držao nategnutu pušku, s cijevi okrenutom u zrak. Satnik je pomalo preplašeno sklonio ruku dalje od pištolja.

- Imate dva sate da se osušite, a onda nastavljamo dalje - rekao je satnik i odmah se zatim okrenuo i otišao prema kolibi, a da nijednom nije pogledao prema Seminu. Bilo je više nego očito da se i on pomalo boji tog čovjeka.

Martin je bio skoro ravnodušan prema svemu što se događalo oko njega, ali ga je ipak iznenadio ovakav razvoj situacije. Očekivao je da će, nakon onog što se dogodilo, sasvim sigurno dobiti zapovijed da se vrate natrag. Međutim, bilo mu je svejedno, mada mu se satnikova odluka činila suludom, kao što mu je bilo svejedno koliko će još ostati i bez cilja bauljati planinom. Vjerojatno nije bio jedini kojega je iznenadio ovakav razvoj situacije: Knez je, kada je satnik prošao pored njega i Semina, s nevjericom gledao za njim, kao da je očekivao da se ovaj vrati i promijeni odluku. Zatim je nešto tiho govorio Seminu, međutim ovaj ga je samo nezainteresirano saslušao, a zatim se udaljio.

Domobrani su izišli iz reda. Luka i Ivo su odmah krenuli prema staji, dok je Martin stajao i gledao prema Seminu, sve dok ovaj nije zamakao negdje iza kolibe. Zatim je krenuo prema staji.

- Sahrani li ga? - upitao ga je cinično Pejo, kada je ovaj prošao pored njega. Izgledalo je kao da je namjerno stajao tu i čekao da naiđe Martin.

- Mrš u pičku maternu! - izderao se Martin na njega.

Pejo se preplašeno udaljio od njega nekoliko koraka, a zatim krenuo bez riječi prema staji. Martin je kao kip stajao nekoliko trenutaka na istom mjestu, a zatim je skoro potrčao i sustigao Peju na samom ulazu u staju. Uhvatio ga je grubo s leđa za rame i okrenuo ga prema sebi.

- Slušaj, konju - rekao mu je nekim tihim i siktavim glasom - još me se

samo jednom očesi, jebaću ti majku za sva vremena! - Zatim ga je grubo odgurnuo u stranu i prošao pored njega u staju. Naslonio je pušku uza zid staje, a onda skinuo sa sebe čizme i uniformu i poredao to uz ognjište, gdje su Luka i Ivo već bili rasporedili svoje mokre uniforme iz kojih je isparavala para i izgledalo je kao da gore. U staji je bilo prilično toplo i zagušljivo. Dim je pomalo štipao za oči. Oni su se razmjestili po staji i legli po slami. Martin je primijetio da ostali često, pomalo sa strahom, pogledavaju prema njemu. To ga je pomalo zabavljalo. Onaj osjećaj razdraženosti je pomalo slabio, ali ga je počela neizdrživo boljeti glava. I to je bilo nešto što je očekivao. Sve je obično završavalo mučnom glavoboljom u kojoj bi se potpuno rastopila njegova razdražljivost, ali bi onaj osjećaj ravnodušnosti još uvijek bio tu i ne bi prestao sve dok ne umine glavobolja.

Glavobolja se pojačala. Prvo je osjećao tupi i neravnomjerni bol po cijeloj glavi, a zatim se bol koncentrirala na čelo. Imao je osjećaj da bol u razdražujuće pravilnom ritmu kuca na sredini čela. Pokušavao je sve za što je od ranije znao da bi mu moglo pomoći: kvasio čelo hladnom vodom, pritiskao rukom bolno mjesto na čelu, ali uzalud. Bol je i dalje pulsirala u nepromijenjenom ritmu.

U staju je ušao Knez i stao odmah ispred ulaza. Osjetili su hladnu struju zraka koja je ušla za njim u staju.

- Tko nije spreman, ima pet minuta vremena da se spremi - rekao je. - Postrojavanje je za pet minuta ispred staje.- Odmah zatim je izišao, ne zatvorivši vrata za sobom. Martin je otišao do njih i zatvorio ih.

- Ovaj ko da je na ledini rođen - rekao je mrzovoljno.

Obukao je toplu, ali još uvijek vlažnu uniformu, pokupio svoje stvari i izišao vani. Posljednji je stao u stroj. Satnik je već bio došao i ponovo važno koracao ispred desetkovane i umorne vojske. Na licu mu je bio neki namješteni izraz strogoće, i to se odmah moglo vidjeti, tako da je Martin u jednom trenutku čak osjetio prema njemu nešto nalik na sažaljenje.

- Ti! - rekao mu je, čim je Martin stao u stroj.

Knez je stajao odmah iza satnikovih leđa, dok Semina nisu vidjeli.

- Mi krećemo odmah, a ti ćeš zapalit staju i kolibu, da ih nitko poslije nas ne može koristiti. Je li jasno? - I u glasu mu se osjećala nesigurnost. Nije im se sada obraćao nadmoćno i drsko, kako im se, inače, ranije isključivo obraćao.

- Jasno! - rekao je Martin ravnodušno i nezainteresirano.

- I gledaj da nas što prije stigneš. Nemoj slučajno da se dogodi ko maloprije, da kasniš! Ostali, pokret!-

Martin je jedno vrijeme zamišljeno gledao za kolonom koja se polako udaljavala, a zatim je ušao u staju. Odjeća se na njemu ohladila i bilo mu je hladno. Svaki dodir golog tijela s uniformom neugodno mu je iritirao kožu. Na ognjištu je još uvijek tinjala vatra. On je uzeo u ruke slame i nabacio je na vatru. Prvo se kroz slamu probio tanki trak crnog dima, zatim je izgledalo kao da lagano isparava iz nje, a ubrzo se počeo dizati gusti, crni dim. Zatim se plamen probio kroz slamu i izdigao visoko iznad ognjišta. Martin je otišao do gomile i odnio još jednom pune ruke slame do ognjišta. Tek kada se plamen probio i drugi put, počeo je hvatati suhi i truli krov staje. Ponovo je nakupio pune ruke slame, izišao vani i krenuo prema kolibi. Vatra se već probila na jednom mjestu kroz krov staje i neobično se brzo širila u pravcu vjetra, dok je na ostalom dijelu dim sporo kuljao ispod krova. Čulo se sve jače pucketanje vatre. U kolibi je, također, još uvijek gorjela vatra na ognjištu. Nabacio je onu slamu iz ruku na nju, a kada se zapalila, nekim je štapom, koji je pronašao vani uza zid kolibe, prenio jedan dio zapaljene slame do gomile uza sam zid. Slama se odmah zapalila. Vatra je počela hvatati isušene i ispucale drvene grede. Nakon toga je izišao vani i stao iznad kolibe, promatrajući plamen. Staja je gorjela kao bukcinja, dok je iz kolibe kuljao gusti dim. Ubrzo se vatra proširila na krov staje i plamen se na jednom mjestu izdigao visoko iznad krova. Martin je promatrao sivi krajolik kroz jaru koja je igrala na samom

rubu plamena. Sve je izgledalo iskrivljeno i groteskno, iako je slika bila neobično čista i jasna. Izgledalo je kao da borova šuma gori nekim nevidljivim plamenom. Vidio je i sve manju kolonu. Siluete vojnika su se groteskno širile, skupljale i krivile. Odnekle iz pravca doline, nad kojom je lebdjela gusta magla, dopro je jedva čujni zvuk pucnja. Martinu je zazvučao poput nečijeg očajničkog i uzaludnog poziva za pomoć: poput krika koji nitko ne čuje. Gledao je još neko vrijeme kroz užareni zrak iskrivljene slike, a zatim pokupio stvari i krenuo za kolonom.

2. Krici

Tek kada je krenuo za njima, vidio je koliko su oni u međuvremenu odmakli. Dok je promatrao onaj plamen, kao da je bio izgubio osjećaj za vrijeme. Jedva je uz rub šume primijetio sitne tamne točke koje bi povremeno nestajale u sumaglici, kao da odjednom potonu u nju, a zatim, poput duhova, polako izrone na drugom mjestu. Bol u glavi mu se donekle smirila: postala je jednolična i podmukla, ali ipak mnogo podnošljivija nego prije toga.

Martin nije pretjerano žurio. Kretao se tek nešto malo brže od njih. Išao je ukoso poljem prema njima. Smetala mu je gusta i suha polegla trava. Noge su mu se neprestano zaplitala u nju i svaki čas je zapinjao, a jednom je i pao.

Kolona je bila stigla do jednog djela polja gdje je šuma prestajala, a polje se strmo spuštalo uz padinu. Martin ih je sada mnogo bolje vidio, jer im se prilično približio. Tada se odnekle iz šume začulo nekoliko pucnjeva. Nije se moglo sa sigurnošću odrediti odakle točno dopiru, jedino se vidjelo da dolaze odnekle iz šume koja se poput sive provalije protezala svuda ispod polja, dokle god je dopirao pogled. Odjek pucnjeva, razlomljen i sablastan, dugo se razlijevao nad planinom. Martin nije

mogao sa sigurnošću procijeniti puca li se na njih, ali kad je vidio da su svi domobrani zalegli, zastao je i spustio se na zemlju. Nakon tih nekoliko pucnjeva, uslijedila je žestoka paljba. Oni dolje su se sada ustali i svom snagom potrčali što dalje od šume. Martin je tada bio siguran da su upali u zasjedu. Međutim, dvojica su ostala nepomično ležati na zemlji, odmah uz šumu, nekoliko metara od mjesta gdje se polje širilo u dubinu. Pretpostavljao je da su pogođeni. Ustao je i trčeci krenuo poljem naviše, što dalje od šume, i to prema mjestu gdje je vidio da se izvlače ostali.

Još uvijek ih nije mogao prepoznati. Jedino je bio siguran da je Semin među onima koji su se uspjeli izvući. Prepoznao je njegovu krupnu i pogurenu figuru. Išao je posljednji, držao je u rukama mitraljez i pucao s vremena na vrijeme nasumce prema šumi. Pucnjevi su sad počeli dopirati i iskosa iz šume. Oni su ponovo zalegli. Ponovo je jedan od njih, kada su ostali ustali i nastavili bježati, ostao nepomično ležati na zemlji, dok je jedan ustao i ponovo pao. Prišao mu je Semin, podigao ga sa zemlje i jednom ga rukom vukao za sobom. Povukli su se pedesetak metara naviše i zaklonili se u jednu plitku uvalu. Martin je bio iznad njih pedesetak metara.

- Heeej, Semine! – viknuo je iz sve snage.

Ovi su se okrenuli i tek su ga tada vidjeli. Mada je bio mnogo sigurniji na mjestu gdje se nalazio, ipak se nije usudio odvojiti od skupine i krenuti sam naviše, van dometa pušaka nevidljivog neprijatelja.

- Ja sam, Martin! Eto me vama! - rekao je i počeo se pažljivo spuštati prema njima.

Semin mu je mahnuo rukom da priđe, i on se, pognut, trčeci spustio do njih. Pored Semina, tu je još bio Pejo i satnik, ali je ovaj bio teško ranjen. Bio je pogođen u stomak. Nije bio pri svijesti, nego je samo ružno i šuplje ječao. Još uvijek su pucali prema njima, ali su sad i oni svom snagom odgovarali. Semin je postavio mitraljez i pokrivao s njim pedesetak metara šume po širini. Jednom je rukom dobacio Martinu

torbicu punu metaka i nekoliko praznih redenika.

- Napuni mi to! – rekao mu je. Martin je uzeo redenike i započeo ih puniti.

U jednom trenutku pucnjava je prestala. Oni su tek tad postali svjesni da ne čuju satnikovo ječanje. Pejo mu je prišao i nagnuo se nad njega.

- Mrtav je – rekao im je.

Dolje uz šumu, jedan od domobrana se pokušao pridići i krenuti prema njima. Prešao je bauljajući nekoliko koraka, a zatim pao. Nisu mogli vidjeti o kome se radi. Sumaglica je još uvijek plovila uz rub šume i oni su tek nazirali nejasnu siluetu nesretnika. Još jednom se ustao, ali je tada iz šume dopro pucanj i domobran je pao. Nalazio se tek nekoliko metara udaljen od šume. Netko je istrčao iz šume i povukao ga za noge u šumu.

- Ustaaaaše! Ustaaaaše, jebem vam majku! – čuli su dozivanje. – Dođite ga spasit, jebem vam mater!

Zatim su čuli nekoliko stravičnih krikova. Nikakav zvuk, osim tih krikova od kojih se prolamala planina, nije se čuo. Sve je trajalo vrlo kratko, ali se Martin sav ukočio. Stisnuo je grčevito šake svom snagom i stisnuo oči. Zglobovi na prstima su mu pobijelili od stiska.

- Gospode, kad će ovo stat!? – rekao je nekim očajničkim glasom.

- Nikad! – rekao je Semin odsječeno. Semin je ležao odmah pored njega i mijenjao redenik na mitraljezu.

Iako je sve trajalo vrlo kratko, a i ono dozivanje iz šume se više nije ponovilo, Martin je još dugo držao stisnute šake, kao da pokušava ublažiti nesnosnu bol u njima. Semin je postavio novi redenik i odmah ga ispucao. Na kraju je Martin prekrio oči rukama i počeo plakati. Trudio se da ga Pejo i Semin ne čuju.

- Dobro je, bolan Martine! – rekao mu je Semin u jednom trenutku i zašutio. – Sve će jednom proć. Samo ti gledaj da i tebe bude tada – rekao je malo kasnije.

Odmah pošto je to izgovorio, ponovo je zapucao. Kao da je želio na taj

način sebe zaštititi od misli kakve su razdirale Martina. Onaj dio šume kamo je Semin pucao, utonuo je u izmaglicu. Odozdo je odgovoreno tek s nekoliko pucnjeva. Izgledalo je kao da dopiru odnekle izdaleka. Ponovo je cijela situacija podsjetila Martina na one ledeno hladne zvukove zvona iz djetinjstva koji dopiru odnekle iza neprozirne sumaglice. Osjetio je kako ga hvata sve dublji i dublji očaj, kao da propada negdje u dubinu bez dna, a nema snage pomjeriti ničim. Ruke, noge, prste, ništa nije osjećao, kao da ništa nije njegovo, osim grudi, gdje je najviše osjećao kako ga razdire očaj i čije drhtanje nikako nije mogao zaustaviti. Uzeo je pušku i što je brže mogao ispucao nekoliko metaka prema šumi. Semin ga je čudno gledao preko oka. Martin je, ne osvrćući se više ni na koga, ponovo napunio pušku i ponovo je istom brzinom ispraznio prema šumi.

- Dobro je! – rekao je Semin grubo u jednom trenutku. Istrgnuo mu je pušku iz ruku i bacio je iza njihovih leđa.

Pejo je nijemo gledao ispred sebe, kao da ga se ništa od onog što se događa oko njih ne tiče.

- Slušajte obojca – rekao im je oštro Semin. – U govornima smo do grla, ali još nismo potonuli. Sačekaćemo noć, a onda se izvlačimo dole prema bazi. Imate cijeli dan pred sobom da se saberete – završio je hladno.

3. Zid od mraka

Izgubili su osjećaj za vrijeme. Već se pomalo mračilo, ali su oni čekali da se potpuno smrkne pa da krenu s izvlačenjem. Bili su gladni, umorni i promrzli. Cijeli dan se poljem ispod njih valjala magla. Povremeno čak nisu mogli ni vidjeti šumu ispod sebe, ali bi to sve trajalo kratko, kao da netko neprestano između šume i njih navlači neprozirnu zavjesu, tako da se nisu nijednom pokušali usuditi izvlačiti pod okriljem magle.

Već nekoliko sati iz šume se nije čuo pucanj, tako da je Martin u

jednom trenutku pomislio da su se partizani povukli. Oko njih je vladala sablasna tišina, jedino se povremeno čuo šum borova.

- Šta mislite, jesu li otišli? - pitao je Martin.

- Nisu - rekao je Semin. - Još su dole. Kad se još malo smrkne, izvlačimo se prema gore.- Pokazao im je rukom negdje neodređeno iza njihovih leđa. Odozdo, iz pravca šume, doprla su dva pucnja. Semin je otišao do mitraljeza i ispalio jedan kratki rafal.

- Nek znaju da smo još tu - rekao je. - Spremite stvari!-

Oni su pokupili ono malo stvari što su imali sa sobom i gledali u Semina koji je zamišljeno gledao svuda oko njih. Martina je ponovo podsjetio na životinju koja njuši nepoznati teren.

-Vrijeme je - rekao im je malo potom. - Ako se izgubimo u mraku, sastaćemo se gore na vrhu. - Pokazao im je rukom uzvisinu iza njih, koja se sada jedva raspoznavala naspram mutnog neba.

- Kretaćemo se koso, prvo lijevo pa desno, dok ne dođemo do nog jarka gore. Onda ćemo jarkom udarit prema vrhu - rekao im je, ustao i krenuo.

Martin je krenuo iza njega. Nisu prešli ni tridesetak metara, kada su iz šume zapucali po njima. Potrčali su svom snagom. Martin se sagnuo što je više mogao i tako trčao. Ponekad bi koji metak prošao dosta blizu njega, ali se on nije mnogo osvrtao na to. Kako je trčao pognut, vidio je samo nekoliko metara ispred sebe. Planina se razlamala od pucnjeva. Osim tih pucnjeva, Martin je još jedino, negdje lijevo od sebe, u onim kratkim trenucima kada se pucnjava utiša, čuo nečije korake. Ubrzo više ni to. A zatim se oglasio Seminov mitraljez, odnekle s desne strane.

Došao je do ivice vododerine, nije više mogao jako trčati i teško je disao. Nije odmah vidio ivicu vododerine i pao je preko nje, ravno u vodu koja je kroz nju tekla. Osjetio je jaku bol u koljenu. Pucnjava mitraljeza je prestala, a oslabila je i pucnjava koja je dopirala odozdo. S mukom se penjao kroz vodu prema uzvisini. Nekoliko je puta zastajao i osluškivao,

ne bi li čuo Pejine ili Seminove korake, ali ništa se osim sve rjeđih pucnjeva nije čulo.

Kad je izišao iz vododerine, stotinjak metara ispod vrha uzvisine, pucnjava je prestala. Koljeno ga je još uvijek boljelo, ali ne toliko jako kao kada je pao, tako da je bio siguran da nije ništa puklo. Brzo je izišao do vrha i sjeo na mokru zemlju. Još uvijek nije čuo ničije korake: on se uspio prvi domoći uzvisine. Noć je bila neobično tiha, tako da je jasno čuo žuborenje vode dolje u vododerini. A zatim je ugledao krupnu Seminovu siluetu kako se približava iz mraka, ali odnekle sa strane. Javio mu se tihim zviždukom.

- Ja sam, Semin - rekao je ovaj.

Tek kada je Seminova silueta potpuno izronila iz mraka, Martin je vidio da ovaj s naporom koraca. Semin je, čim je došao do njega, sjeo na zemlju i nožem rasparao hlače poviše koljena.

- Gdje je onaj drugi? - upitao je Martina.

- Još ga nema - rekao mu je. - Valjda će izbit. - Je li te teško pogodilo?- Nekako prirodno, Martin je prestao oslovljavati Semina s gospodine, kao da je očajnička borba za preživljavanje izbrisale sve dotadašnje barijere između njih. Semin to, izgleda, uopće nije primjećivao.

- Ne znam - rekao je ovaj. - Rana je još vruća.- Izvadio je odnekle iz torbice, koju je neprestano imao obješenu preko ramena, zavoj i previo ranu.

- Spusti se malo niže i probaj ga dozvat. Partizani su se povukli u šumu. Ako ti se ne javi, vrati se i idemo dalje - rekao mu je Semin.

Martin se spustio pedesetak metara uz padinu. Bilo je neobično mračno i tiho. Zastao je, naprežući se ne bi li čuo bilo kakav šum.

- Pejo! Pejo! - zovnuo je tiho.

Međutim, ni tada nije bilo nikakvog odgovora. Sačekao je još neko vrijeme tu, pa ga ponovo pokušao dozvati, ali bez uspjeha. Vidjelo se tek

na par metara ispred njega. Bio je okružen morem neprozirnog mraka. Činilo mu se da i njegov glas ne dopire dalje nego li pogled, da i on ne može prodrijeti kroz hladni i nijemi zid od mraka koji je ravnodušno stajao svuda oko njega.

4. A što mi se Travnik zamaglio

Cijelu su noć išli naprijed. Kretli su se više napamet, nego li prema nekom određenom mjestu. Spuštali su se s planine blago ukoso, i to na suprotnu stranu od mjesta gdje su upali u zasjedu. Nisu vidjeli skoro ništa ispred sebe. Semin je teško i s naporom hodao, ali je uporno tražio da nastave dalje. Jedino bi ponekad muklo jeknuo od bola, kada bi se nezgodno dočekaao na ranjenu nogu. Odmarali su vrlo kratko, tek toliko da ispuše po cigaretu koju bi brižljivo zaklanjali dlanovima.

Pred zoru su stigli do nekog šumarka obraslog bukvama, među kojima se bijelilo nekoliko breza. Izgledale su nekako tužno i suvišno u svom tom sivilu oko njih. Na horizontu se pomaljalo bjelina. Tek tada su donekle mogli vidjeti gdje se nalaze: linije horizonta na mjestu gdje su stigli bile su im potpuno nepoznate, kao da ih je netko iz mraka jednostavno prebacio na neko nepoznato mjesto. Semin se sada jedva vukao. Nije više mogao sam hodati. Oslonio se na Martina, ali je usprkos tome neprestano ječao od jakih bolova.

Zastali su odmoriti se. Sjeli su na neke panjeve obrasle mahovinom. Semin je ispružio onu ranjenu nogu. Zavoj na njoj je bio potpuno krvav. Martin je izvadio svoju duhankesu, ali u njoj više nije bilo duhana. Semin mu je pružio tešku srebrenu kutiju na čijem je poklopcu bio urezan motiv travničke Šarene džamije. Martin je smotao dvije cigarete i pružio je jednu Seminu. Međutim ovaj je nije vidio: gledao je pažljivo negdje daleko. Martin je pogledao u pravcu gdje je gledao Semin i ugledao vatru.

Svanjivalo se i plamen nije bio toliko jasan, ali se i na prvi pogled moglo vidjeti da se radi o vatri.

- Daleko je - rekao je Semin, kada je primijetio da i Martin gleda prema vatri.

- Mora da su partizani - rekao je.

- Valjda - rekao je umorno Semin i uzeo cigaretu od Martina.

Martin mu je vratio kutiju. Ovaj ju je uzeo, a zatim dugo i zamišljeno promatrao onaj motiv urezan na poklopcu.

- Ovo je pravio moj dêdo - rekao je zamišljeno i vratio je u džep. - Sva je od srebra. Nije bilo nadaleko boljeg majstora od njega. Bila je bâbina. - Izgovorio je to tihim glasom i brzo, kao da nabraja neke nevažne stvari.

- Je li živ? - upitao ga je Martin. - Mislim na bâbu.

Semin je odrečno klimnuo glavom.

- Pogino je - rekao je i zastao, a zatim je, kao da mu povjerava neku strašnu tajnu, nastavio nekim izmijenjenim glasom. - Ovde negdje na Grobnom polju.-

Dok je govorio, gledao je negdje neodređeno u daljinu, prema tamo gdje su vidjeli vatru, koje više nije bilo ili se nije vidjela. Tamo se samo vidio neprozirni sivkasti zid od sumaglice koji je zaklonio i linije horizonta.

Martin je iznenađeno pogledao u njega. Osjetio je neki neodređeni strah od tih Seminovih riječi. Ne toliko jak, osjećao je kao da mu ruke postaju teže i beživotnije.

- Šverco je duhan - rekao je Semin. - Nije htio stat žandarima.

- Di je pokopan?

- U Travniku. Ja smo i dêdo došli po leš. Nisu nam htjeli kazat ni đe je. Dva smo ga dana tražili ovda. I zvjeri su ga bile načele. -

Sljedećih pola sata Semin je šutio. Nije progovorio ni jedne jedine riječi. Na neke Martinove primjedbe uopće nije reagirao. Kao da Martinov glas nije dopirao do njega. Skinuo je krvavi zavoj s rane, oprao ga vodom i ponovo s njim previo ružnu i široku ranu. Martin je za to vrijeme obilazio

mjesto gdje su se nalazili. Pronašao je nekoliko vrganja, pojeo je dva-tri onako sirova, a dva je odnio Seminu. Ovaj je samo nijemo odmahnuo glavom. Martin je pojeo i ta dva.

- Ajmo - rekao je Semin, nakon što je i drugi put skinuo zavoj, isprao ga i ponovo previo ranu.

Cijeli dan su, naizmjenice, sporo hodali i nakratko zastajali odmoriti se. Neprestano su se spuštali. Od olovne sumaglice koja je cijeli dan, poput pokrivača, zaklanjala sve oko njih, nisu mogli vidjeti dalje od dvadesetak metara. Semin je sve teže hodao. Nekoliko puta je od jakih bolova pao u nesvijest. U tim trenucima bi Martina uhvatio očaj. Pogotovo kada je Semin jedanput, nakon što je počeo dolaziti svijesti, nekim strašnim i nerazumljivim glasom počeo nekoga dozivati. Martina je taj glas podsjetio na ono "Eli, Eli, lema sabahtani?" iz "Muke po Mateju" koja bi se svaki put pjevala u crkvi na Veliki petak. To su bile Isusove riječi i uvijek ih je izgovarao svećenik, i to nekim dubokim i razvučenim basom. Martin poslije nije bio načisto da li je Semin u tom trenutku bio pri svijesti ili ne. Jedino je taj put pomislio da ga ostavi i da se nastavi sam izvlačiti. Činilo mu se, da je to dozivanje samo tren duže potrajalo, da bi to i napravio.

Pred večer Semin više nije mogao napraviti ni koraka bez Martinove pomoći. Trpio je užasne bolove. Na svaki pređeni korak, stresao bi se od bolova. Cijelim putem ništa nije govorio, jedino je Martinu jednom rekao da ako hoće neka ide, a da njega ostavi. Rekao je to nekim ravnodušnim glasom, kao da mu je svejedno.

- Ajde, bolan, šta ti je! - rekao mu je Martin. - Ja računam da nema još puno do prvi kuća.-

Semin mu ništa nije odgovorio.

Smrkavalo se kada su stigli do neke uzvisine. Jedno vrijeme su išli preko nekog polja, gdje se teren prestajao spuštati. Na kraju polja je bila manja uzvisina, obrasla bukvama, iza koje se teren naglo spuštao. Odjednom se iza njihovih leđa začula pucnjava. Meci su proljetali visoko

iznad njih. Uspeli su se na vrh uzvisine. Martin je doslovce vukao Semina za sobom, koji je, unatoč svemu, vukao za sobom onaj svoj mitraljez.

- Nema dalje, Martine! - rekao je Semin kada su se uspeli na uzvisinu i zauzeli položaj.

Prvi puta tog dana, Martinu je Seminov glas zvučao isto onako autoritativno kao što je zvučao dok je ovaj bio zdrav.

- Ti se spremi i bježi, a ja ostajem ovde dok mogu! - Dok je govorio, Semin je hladnokrvno redao na leđinu oko sebe redenike. - Uzmi. Samo nam još po jednu smotaj i hajde! - rekao je i dobacio mu onu srebrnu duhansku kutiju.

Martin je zbunjeno uzeo kutiju i počeo obojici savijati cigarete. Pucnjava se s druge strane pojačavala. Nisu vidjeli nikoga, ali su po intenzitetu pucnjave pretpostavljali da je partizana najmanje pet-šest.

Kad je pripalio cigaretu, Semin je, s cigaretom u zubima, započeo pucati iz mitraljeza. Kroz maglu je do njih dopro krik. Svuda oko njih su se, kao duhovi, dizale prljave krpe magle, a dolje ispod njih, gdje se nalazila dolina, sve je izgledalo kao zatrpano gustom maglom. Sve dokle su vidjeli, pružalo se paperjasto more magle koja je bila neobično bijela.

Pucnjava se pojačavala. Partizani su im se očito približavali.

- Uzmi ovu kutiju! - rekao mu je Semin, nakon što je ispraznio prvi redenik, pružajući mu srebrnu kutiju. - I bježi! Halal ti bilo - rekao je.

- A t!? - upitao je zbunjeno Martin, mada je s nestrpljenjem očekivao nešto slično, ali se unatoč tome još uvijek dvoumio.

- Gotovo je! Bježi! - izderao se Semin i ponovo započeo pucati.

Martin je i dalje neodlučno i zbunjeno ležao pored njega.

- Bježi! - rekao mu je ovaj grubo, prestao pucati, uhvatio ga grubo rukom za rame i zapiljio mu se u oči nekim strašnim, neljudskim pogledom. Oči su mu bile krvave i umorne.

Martin je još par trenutaka gledao u njega, a onda se odlučio. Spustio se na koljenima nekoliko metara iza uzvisine, a zatim se podigao i potrčao

svom snagom kroz šumu. Iza sebe je čuo sve jaču pucnjavu. Jasno je mogao raspoznati kada puca Semin iz mitraljeza. Sada je ispaljivao kratke rafale.

A zatim je Semin počeo pjevati. Martina je njegov glas podsjetio na ono kada je u polusvijesti nekoga dozivao. Bio je to neki divlji i neobuzdani glas. Martina je obuzela jeza i ovaj put, slično kao onda kada je slušao ono dozivanje. Semin bi prestajao pjevati kada je pucao, i Martin je naizmjenice slušao pucnjavu i Seminovo suludo i očajničko pjevanje.

- Aj što mi se je Travnik zamaglio? Ili gori il' ga kuga mori? - odjekivao je Seminov glas, a zatim je prestao i čuo se jedan malo duži rafal iz mitraljeza.

Martinu se činilo da se, u trenucima kada Semin pjeva, ništa drugo ne čuje. I dalje je trčao svom snagom. Nekoliko puta se spotakao i pao, ali je ustajao i nastavljao bauljati kroz sve tamniju šumu. Počeo je plakati od nekog očaja koji ga je svega obuzeo. Plakao je na sav glas i osjećao je da mu je donekle lakše.

- Niti gori, nit ga kuga mori... - ponovo se začuo Seminov glas, a onda odjednom umuknuo.

Martinu se, u trenutku kada je utihnuo Seminov glas, nametnula slika doline pod maglom. Zbog nečega je vjerovao da je to bila posljednja slika koju je Semin gledao u životu, a možda je u bunilu pomišljao da se ispod te magle krije njegov rodni grad.

Više se nije oglašavao, a i pucnjava je slabila. On je i dalje trčao. Zvukovi lomljenja suhog granja pod njegovim nogama već su skoro u potpunosti nadglasali pucnjavu.

Trčao je sve dok nije osjetio da mu nestaje daha. Legao je između nekog žbunja i teško disao, pokušavajući povratiti dah. Ništa se više nije čulo. Tišina je bila sablasna. Čuo se samo huk šume u trenucima kada bi povremeno zapuhao hladni noćni povjetarac. Martinu je taj huk zvučao

nekako tužno i sjetno, poput melankoličnih zvukova pjesme što ju je jednom davno slušao, dok je još bio dječak, u kasnu jesen, zaklonjen u nekom šumarku, dvjestotinjak metara udaljen od kuće, dok je čekao da prestane kiša. Spuštala se večer i vidio je odsjaj vatre od rakijskog kazana, gdje su neki seljani pekli rakiju. S istog mjesta je dopirala pjesme. Nije mogao razumjeti ništa, čak nije mogao prepoznati niti o kojoj se pjesmi radi, ali ta davna pjesma i huk šume sada, činili su mu se skoro potpuno istim: kao da nad nerazumljivom, melankoličnom melodijom struji čista, iskonska tuga, koja nema u sebi ništa oslobađajuće, nego naprotiv: kao da ima u sebi nešto otrovno.

Tek kada je malo došao do sebe, Martin je vidio da sjedi u blizini nekog groblja. Vidio je nedaleko od sebe siluetu visokog nišana koji je završavao u obliku turbana. Uzeo je Seminovu duhansku kutiju, otvorio je i ostavio pored sebe dok je motao cigaretu. Tada mu se učinilo da je čuo nečije korake u blizini. Panično je ustao, s nepripaljenom cigaretom u ustima, i sav napet osluškivao oko sebe. A zatim je obišao desetak metara ukруг, s puškom u rukama. Sada se ništa nije čulo. Vratio se natrag, ali u mraku nije mogao napipati gdje je ostavio kutiju. Odnekle iz blizine dopro je jasan i pun zvuk huka sove, a odmah nakon što je utihnuo, ponovo mu se učinilo da negdje čuje korake. Prestao je tražiti kutiju i krenuo prema groblju.

Peti dio

Okus ohladnjene kave

1. Okus ohladnjene kave

Tomi nije prijaao okus kave koju je napravio Robe. Bila je potpuno crna i imala neki ružan, gumast okus, pogotovo sada, kada se potpuno ohladila. Sjedio je malo podalje od ostalih koji su sjedili oko vatre na koju je Ivo nabacio nekoliko cjepanica koje su se zapalile i gorjele čistim, jasnim plamenom. Jedino nije bilo Vijalija koji je, s puškom u rukama, otišao negdje van njihova vidokruga. Već duže vrijeme svi su šutjeli, kao da su svi bili zabavljeni svojim mislima. Čak su izostala i ona sitna podjebavanja Malog i Ćore.

Vijali im je prišao s leđa, odakle su ga najmanje očekivali. Taj čovjek je izgleda uživao pojaviti se kao duh, ali se to na njemu ni najmanje nije vidjelo, svaki put je izgledao kao čovjek koji je napravio najbanalniju stvar, nešto što se samo po sebi podrazumijeva. I taj put je ravnodušno došao do njih, sjeo i ostavio pušku pored sebe. Bilo je oblačno i neprestano je prihlađivalo: sunce se svaki čas gubilo iza oblaka, i u tim trenutcima sjena se, kao pokrov, brzo prevlačila preko njih.

- Sve je čisto okolo - rekao je Vijali. - Moremo ovde ostat kolko nam volja.

- Šta ćemo večeras? Je li dosta da samo jedan stražari? - pitao ih je Ivo.

- Ne treba niko - rekao je Vijali. - Razvuću ja bombe večeras, i to ukруг oko staje.

Miniralo se posebnim vrstama bombi koje odmah nakon što im se izvadi osigurač eksplodiraju. Vijali je koristio neku tanku, skoro nevidljivu

žicu koju bi zategnuo, a zatim je drugim krajem spojio na osigurač. Tomo se nikada nije usudio pokušati postaviti bombe na taj način, za to su trebali posebno jaki živci, jer se osigurač morao izvući dopola, a svaki malo jači trzaj mogao je završiti kobno. Vijaliju nije bilo prvi put da je minirao na taj način.

- To je možda i najbolje - rekao je Ivo. - Čovika zajebu šumovi. Bojim se da ne pođe neko rafalat.

- A nemaš ni koristi od straže noću. Koji će luđak doć napadat po noći - rekao je Čoro. - Jebi ga, živci u kurcu, dok štogod šušne, operi! - Čoro je bio ozbiljan, čak je Tomi djelovao i pomalo depresivno. Dok je pričao, gledao je u plamen vatre i barkao po njoj nekim štapom.

Tomo je ustao i udaljio se. Zbog nečega mu je smetala blizina ljudi. Popeo se, lagano koracajući, na uzvisinu iznad staje. Tamo je proveo sat-dva, uglavnom sjedeći na travi, leđima naslonjen na visoko odsječeni panj bora. Odozdo, iz pravca staje, nije do njega dopirao nikakav zvuk. Ponio je sa sobom šalicu ohladnjele kave i, unatoč njenom bljutavom okusu, nastavio ju je lagano pijuckati. Činilo mu se da onaj gumasti okus kave sa svakim ispijenim gutljajem postaje jači. Sjedio je okrenut prema Crnim vodama. I s te udaljenosti jasno se raspoznavala blago krivudava crta kanjona, a sve iza je nestajalo u izmaglici kroz koju bi se ponekad nemoćno probilo sunce. Tada bi se sivkasti zid na horizontu obojio u neku nestvarnu svjetlost punu ružičastih i mliječnoplavih preljeva.

Već se pomalo smrkavalo kada je Tomo ustao i krenuo natrag do staje. Više se nije mogla nazrijeti crta kanjona, kao da se istopila u mraku. A onda mu se učinilo da je negdje ispred kanjona, otprilike na onom mjestu gdje su to jutro odmarali, ugledao iskru. Zastao je i sačekao neko vrijeme. Iskra se nakon nekoliko trenutaka ponovo pojavila i nestala, a zatim se vidjelo svjetlo. Izgledalo je kao da je netko unutar neke prostorije zapalio svijeću. Svjetlo se neobično brzo pojačavalo. Tomo je stajao poput kipa i kao hipnotiziran zurio u sve jači plamen.

Ispočetka je izgledalo kao da svjetlost dopire kroz otvorena vrata, a zatim se probila par metara dalje. Tomo je zamišljao svoju rodnu kuću u plamenu. U mislima je prolazio kroz nju: prešao preko niskog izlisanog praga, zamišljao škripu isušenih i rasklimanih podova, promatrao mrlje od vlage na glatkom zidu s kojeg se ljuštila boja... Sve te slike, toliko puta viđene i poznate, sada su mu djelovale pomalo nestvarno, kao da ih je tog trenutka izmaštao.

Ubrzo su se ona dva plamena spojili u jedan. Nestao je pravilni, pravokutni komadić svjetla. Nekoliko trenutaka zatim, pojavio se i drugi plamen, nešto poviše onoga prvog. Orgijanje vatre je trajalo prilično kratko. Na oba mjesta se plamen vrlo brzo izdigao u visinu, a zatim konstantno jenjavao, sve dok nije potpuno nestao.

Tomo je osjećao kako ga sve više obuzima jeza. U međuvremenu se potpuno smračilo, od tamo, kamo je gledao, nije se više vidio ni tračak svjetla, ali je on još dugo stajao na istom mjestu i zurio u mrak, tamo gdje se do maloprije vidio plamen. Ove su ga vatre podsjetile na onu vatru koju su on Robe gledali ujutro, najviše po tome što je imao neki osjećaj da su i jedna i druga dolazile iz nekog drugog vremena. Ništa ga u tom moćnom plamenu nije podsjećalo na kresove, mada se i večeras, iznad onog djela gdje je plamen bio najjači, vidjela silueta bora koja je izgledala poput ogromnog i nijemog čuvara vatre, slično kako su nekad izgledale sjene koje bi se stvorile oko udaljenih kresova i koje su ga često podsjećale na ogromnu ljudsku siluetu. Stresao se od neke hladnoće što mu je iznenada prostrujala cijelim tijelom. Zatim je krenuo prema staji koja se u mraku raspoznavala samo po sve slabijoj vatri koja je gorjela ispred. Odlučio je da nikome neće pričati o vatri, najviše zbog toga što nikome nije želio objašnjavati stvari koje ni sam sebi nije mogao objasniti.

Svi su se, osim Vijalija, motali oko staje. Ivo i Robe su sjedili pored sve slabije vatre, dok su Mali i Ćoro drijemali, naslonjeni na zid staje. Tomo je sjeo na prag. Nešto kasnije se pojavio i Vijali. Pojavio se odnekle iza

staje. Nosio je nešto u rukama, a preko ramena je imao prebačenu pušku. Bez riječi je prošao pored njih i nestao negdje u mraku.

Pojavio se nepun sat kasnije. Njih petorica su sjedili oko vatre. Noć je bila neobično mračna. Tomo je imao osjećaj da se nalaze u ogromnoj tamnoj rupi u koju niotkuda ne dopire svjetlost. Jedino se vidio mukli odsjaj vatre koja samo što se nije bila ugasila. Puhao je prohladni povjetarac. U trenucima kada bi jače naletio, odsjaj vatre bi se naglo pojačao. Vijali ih je opet iznenadio kada se pojavio. Opet je došao sa stražnje strane staje, iz potpuno suprotnog smjera od onog kada se izgubio u mraku. U rukama je ponovo nosio neke stvari. Tomo je, u polumraku, prepoznao dvije bombe koje je ovaj nosio u desnoj ruci. Ubacio je sve ono što je imao u rukama u svoj ranac, a zatim nakratko nestao unutar staje.

- Ja sam razvuko bombe. Tridesetak metara ukrug su razvučene žice, pa ko voli... - rekao je kada se vratio do njih, napravivši pokret rukama kao da nešto izbacuje u zrak. Nosio je u jednoj ruci neotvorenu konzervu i onaj svoj nož.

- Ti si, Robe, ko dječak želio postati pilot. Ovo ti je dobra šansa da poletiš - rekao je Mali.

- Ko? Ja? Nikad! - rekao je Robe. I ovo je, na onaj svoj smiješno-naivni način, izgovorio ozbiljno.

- On je od malih nogu sanjo da postane mesar - rekao je Ćoro.

- Koji ste se kurac mene dovezali! Skinite se!

- Di ćemo spavat, ne meremo svi u staju? Morat će dvojca-trojca vani - rekao je Tomo. - Evo, ja ću vani.

- I ja ću - rekao je spremno Robe..

- I ja ću vani - rekao je Vijali.

Malo je jače zapuhao vjetar, začuo se šum borova i nakratko se pojačao odsjaj vatre.

- Isti mi kurac! A spavo vani, a unutra! - rekao je Ćoro.

- Neka, bolan Ćoro - rekao je Mali nekim zavjereničkim glasom - bolje je unutra.

Tomo je već znao što će uslijediti. Smio se kladiti u bilo što da će uslijediti neka navlakuša za Robea.

- Šta misliš, ono spavaš - nastavio je - nešto te škaklji, probudiš se, a ono mundžos gleda u tebe, a u ruci mu nožina od pô metra.

- Dobro si reko - reka je Ćoro nekim uvjerljivim glasom. Izgledalo je kao da razmišlja i da mu je to iznenada palo na pamet. - Dok njih pokolju, mi se bar moremo sami roknit.

Robe je gledao naizmjenice u jednog i drugog, kao da pokušava procijeniti govore li to ozbiljno.

- Bili bi bar lipi i friški leševi, za razliku od njih, jebo te! - rekao je Mali.

- A jebo mater, priče vam! - rekao je Tomo, ustajući i odlazeći od njih.
- Idem ja u krpe.

- Idem i ja - rekao je Ivo koji je stajao malo po strani i nezainteresirano pratio razgovor. - Momci, nemojte da bi se neko zajebo, pa otišo dalje od staje.

- Da ne bi naučio letit - rekao je Mali, pokušavajući rukama dočarati mahanje krilima. - Šta misliš, Robe, na jedan let?

- Prođite se vi Robea, ode Robe u krpe - rekao je Robe i otišao do svojih stvari.

Tomo je ustao s praga, otišao u mrak do prvog bora i nalomio pune ruke grančica. Ostalima izgleda nije bilo jasno što ovaj namjerava s grančicama i sa zanimanjem su pratili što će napraviti. Tomo je rasporedio grane na zemlji, a zatim uzeo svoju vreću za spavanje i stavio je preko granja.

- A dobre ti fore! Da ne žulja?! Ode i ja sebi nalomit - rekao je Robe i nestao u mraku.

- Čuvaj se mundžosa, Robe! - povikao je Mali za njim. - Ima ih iza svakog drveta.

- Ima i na tvojoj mami - čuli su Robeov glas iz tame..

Čulo se kako Robe negdje lomi grane. Odsjaj vatra ispred njih sada se još jedva vidio i pri naletima vjetra. Ćoro je ustao, otišao do vatre i popišao se po njoj. Na trenutak je njegova silueta postala jasnija u mraku i mogli su vidjeti dim koji se dizao oko njega. A zatim je svega nestalo, nije se više vidio odsjaj vatre, a Ćorina silueta je bila jedva vidljiva.

Tomo je podbacio svoj ranac pod glavu, naslonio pušku na zid staje, da mu je nadohvat ruke, a zatim se zavukao u vreću i zapalio cigaretu. Usta su mu bila suha i zbog toga je imao osjećaj da je cigareta mnogo jača nego što je bila. Robe je postavio svoje grane i vreću odmah blizu njega, a zatim se dugo namještao u vreći za spavanje.

- Robe, otićeš u kurac, ako se ne namistiš odma! - rekao mu je Tomo iznervirano.

Oko njih se više nisu čuli nikakvi zvukovi - Mali, Ivo i Ćoro su nestali u staji, odakle se kroz otvorena vrata nazirala treperava svjetlost svijeće, dok je Vijali otišao spavati s druge strane staje - tako da ga je to Robeovo komešanje odmah u startu počelo živcirati. Cigareta mu više nije prijala i on ju je odbacio od sebe. Tek kada se riješio cigarete, osjetio je prijatni, blagi miris smole koji je nanosio vjetar. Sjetio se one večerašnje vatre i pokušavao je, poput psa kada njuši zrak, provjeriti osjeti li se bar malo u tom prijatnom mirisu smrad paljevine. Zbog nečega je vjerovao da bi morao biti tu, kao gumasti okus ohladnjele kave koji je još uvijek osjećao na npercima unatoč bezbroj ispušenih cigareta te večeri. Međutim, osim mirisa smole, nikakav drugi miris se nije mogao osjetiti.

2. Sjena u sjeni

Čuli su se jaki naleti vjetra, kada se pred zoru probudio. Na horizontu je probjeljivalo, ali je oko njih još uvijek bio neprozirni mrak. Vidio je

krajičkom oka kako je netko izišao iz staje i nestao negdje u mraku, lijevo od njega, na strani gdje je spavao Robe, koji se počeo komešati, ali se to njegovo komešanje sada, pod naletima vjetra, mnogo slabije čulo, i Tomi nije smetalo. Vidio je da je i Robe ustao, ali je osjetio da ga ponovo hvata san. Čuo je još, prije nego što je utonuo u san, kako je netko u mraku nagazio na suhu granu.

Probudili su ga pucnjevi nekoliko trenutaka kasnije. Sablasno su i dugo odjekivali u noći. Odmah se izvukao iz vreće, dohvatio pušku, ubacio metak u cijev i sklonio se za dalji čošak staje od mjesta odakle su doprli pucnjevi. Čuo je Vijalija koji mu se prvo javio tihim zviždukom, a zatim mu prišao.

- Šta je bilo? - pitao ga je šapatom.

Čuli su i komešanje koje je dopiralo iz staje. A onda je noć prolomio histerični krik. Prepoznali su Robeov glas.

- U pičku maternu! - derao se. - Ivoooo!!! Ivoooo!!!

Počeo je zatim glasno i očajnički plakati. Tomi je u trenu postalo jasno što se dogodilo. Potrčao je prema mjestu odakle je dopirao Robeov glas. Pronašao ga je kako kleči nad Ivinim tijelom i ljulja se u očaju naprijed, natrag. Puška mu je, bačena, ležala pored nogu. Vijali je došao odmah za njim. Tomo je upalio upaljač i sagnuo se do Ivinog tijela. Bio je sav u krvi, hlače su mu bile spuštene i sve je djelovalo pomalo bizarno. Vijali se sagnuo do nepomičnog tijela sa suprotne strane, podigao beživotnu Ivinu ruku, pokušavao na njoj napipati puls, ali bez uspjeha. Spustio je ruku i ustao.

- Mrtav je - rekao je.

Iz mraka su prema njima pristizali i ostali.

- Šta se dogodilo? - pitao ih je Mali. I on je u rukama držao pušku.

- Ivoooo!!! - izderao se Robe na sav glas, a zatim je, kada je ugledao Malog, ustao i krenuo prema njemu. - Ti si kriv, jebem ti mater! - rekao mu je

Zatim je izgubio interes za Malog i potrčao prema svojoj puški. Uhvatio ju je za cijev i krenuo je podići prema glavi. Vijali mu ju je grubo istrgnuo iz ruku, ali je ovaj krenuo prema Vijaliju, pokušavajući mu je oteti. Vijali ga je bez razmišljanja svom snagom udario šakom u lice. Robe je u širokom luku pao na zemlju i ostao je ležati, ne pokušavajući se podići.

- Samo nam još jedan leš treba! - rekao je Vijali, sagnuo se, pokupio Robeovu pušku i dodao je Ćori. - Sklonite ovo! Nedajte mu blizu puške! - rekao mu je.

Tomo je prišao Robeu i sagnuo se do njega.

- Smiri se! - rekao mu je. - Dogodilo se!

Robe je sada plakao bez glasa.

- Mislio sam da je neko u mraku - rekao je kroz suze.

- Smiri se, Robe! - Tomin glas je zvučao grubo. Bio mu se toliko približio da je vidio kako mu iz očiju teku suze. Iz razbijenog nosa mu je tekla krv. Zatim je Robe ustao i pošao pored Tome koji ga je grubo uhvatio rukom za rame i zaustavio.

- Vijali - izderao se Robe - vrati mi pušku! - Zatim je ponovo kleknuo pored leša i izgubljeno se ljuljao gornjim djelom tijela.

Nisu vidjeli Vijalija, ali su ga čuli kada im je odnekle doviknuo:

- Tomo, čuvaj ga, ode ja skinut bombe!

Već se dobro razdanilo kada je Tomo uspio podići Robea sa zemlje i odvesti ga prema staji. Dotle je, otkako je Vijali otišao skinuti bombe, uporno klečao pored Ivinog leša, neprestano se klateći, i tupo zurio u njegovo bezizražajno lice. Tomo je prije toga navukao Ivi hlače. Sada je leš djelovao nekako dostojanstvenije.

- Smiri se, Robe! Sve će biti u redu! - govorio mu je cijelim putem, dok ga je odvodio dalje od leša.

- Ništa više ne mere bit u redu! - rekao je Robe, nakon što mu je Tomo nekoliko puta ponovio istu rečenicu. - Pusti me!-

Zatim se naglo otrgnuo od njega. Trčeći je zaobišao Vijalija koji se

upravo vratio s rukama punim bombi. Robe je trčao prema staji. Vijaliju je prvom palo napamet što Robe namjerava.

- Auto - dreknuo je - ide prema autu!

Nitko više nije pokušavao stići Robea, jer je već bilo kasno, već su što su brže mogli bježali dalje od auta.

- Bižite od auta! - dreknuo je Vijali, za svaki slučaj.

Njegov uzvik se stopio sa strahovitom detonacijom. Robe je ušao u auto i aktivirao eksploziv koji je dan ranije postavio Vijali.

Sunce je već bilo izišlo, kada su iskopali dva plitka groba u zemlji. Iskopana zemlja je imala neku jaku smeđu boju i bila je puna oštrog i krtog kamena koji se lomio pod udarcima lopate i rasipao se u nepravilnim lisnatim djelićima. Zatim su pokupili Robeove ostatke koji su bili razbacani svuda unaokolo: jednu su mu ruku našli dvadesetak metara udaljenu od mjesta eksplozije. Tomo je pronašao nekoliko debljih, suhih borovih grana i od njih napravio križeve, čije je krakove stegnuo vezicama koje je izvadio iz Ivinih čizama. Kad su položili leševe, stajali su jedno vrijeme nijemo nad otvorenim grobovima. Nisko sunce im je udaralo u leđa. Gomila zemlje se jedva raspoznavala od njene sjene koja se stapala sa sjenama koje su dolazile odnekle iza njihovih leđa i nestajala negdje daleko iza grobova. I poput one iz djetinjstva, što ga je podsjećala na krila ogromne grabljivice, sve su sjene groteskno, do neprepoznatljivosti bile uvećane i izobličene.

3. Zavjesa od magle

Nekoliko su sati neprestano pješačili, s par kraćih odmora. Ti odmori su bili mučni, bar su se Tomi činili takvima. Svaki put je jedva čekao da krenu dalje. Nitko ne bi progovorio ni riječi, sjedili bi i gledali svatko na svoju stranu, dok se Mali vidno odvajao od njih u stranu i nijemo buljio

ispred sebe. Ćoro je često zabrinuto pogledavao prema njemu, ali mu ništa nije govorio. Nebo se zacrnilo, počeo je puhati prohladni povjetarac i svaki čas je mogla početi padati kiša. Svuda oko njih se dizala rijetka sumaglica boje dima, i to samo na pojedinim mjestima. Izgledalo je kao da izbija iz zemlje. Sporo je i nisko lebdjela nad zemljom. Počelo je i grmjeti. Zvukovi grmljavine su bili slabi, izgledalo je kao da dopiru iz visine, odnekle visoko iznad niskih, olovnih oblaka koji su potpuno, poput ogromne tamnosive kupole, zaklonili udaljena brda.

Vijali je išao desetak metara ispred njih. Svaki put bi im odmakao, nekada i po dvadesetak metara, a onda zastajkivao i čekao ih, i odmah nastavljao koracati čim bi mu se oni približili na nekoliko metara. I sada ih je sačekao. Osjetili su kako počinje propadati sitna, hladna kiša.

- Hodamo sporo - rekao im je kada su ga sustigli.

- I šta onda! - rekao je Mali izazivački. Ovo su bile prve riječi koje je Mali izgovorio, nakon što ga je Robe to jutro histerično optužio za Ivinu smrt.

Vijali je u prvo vrijeme šutio i ispitivački gledao u Malog.

- I šta onda! - ponovio je Mali istim tonom.

- Ništa - rekao je Vijali hladno, i dalje ga ispitivački promatrajući. - Samo istresi vodu iz ušiju.

- Kakvu vodu? - pomalo zbunjeno je upitao Mali. Onaj hladni Vijalijev ton kao da ga je malo otriježnio.

- Ušla ti je voda u uši, dečko! - rekao je Vijali nekim ravnim i ravnodušnim glasom.

Mali ga je jedno vrijeme gledao izazivački u oči. Usnice su mu bile stisnute, a brada mu je vidno drhtala. Vijali ga je gledao nekim nadmoćnim, podsmješljivim pogledom.

- Pun mi vas je kurac! - rekao je Mali i sjeo na ledinu. Glas mu je bio na rubu plača.

Ćoro je stao između Vijalija i Malog.

- Dobro je! - rekao je. Glas mu je bio umoran. - Daj, bolan Mali, nije sad vreme za zajebanciju. Kad se izvučemo, radite šta oćete, jebite se sporad mene. Izvadite jedan drugom oći, boli me kurac! Sad se ćupamo.

- Ajde da pokušamo - rekao je Vijali i krenuo. Uopće se nije obazirao idu li ostali za njim.

Mali je pokupio svoje stvari sa zemlje i bezvoljno krenuo za njima. Magla oko njih se širila i svakim trenom se sve slabije vidjelo. Kao da ih sa svih strana sve više pritišću vlažni, mutni zidovi. Više nisu vidjeli kuda idu. Vidjeli su samo desetak-petnaestak metara ispred sebe. I Vijalijeva silueta nije izgledala jasno, kao da će se svaki tren raspliniti i nestati, kao da je između njih i Vijalija bila postavljena nekakva mutna, mlijećna pregrada.

Sat-dva su se probijali kroz maglu. Tomi se ćinilo da koracaju u mraku, toliko su se slabo mogli orijentirati, i obuzelo ga je neka tupa ravnodušnost. Kiša je padala koso i neugodno im se zabadala u lice. Vijali je izvadio iz ranca "fantomku" i stavio je na glavu. Izgledao je pomalo zastrašujuće.

Tek kada su počeli izlaziti iz magle, Tomo je osjetio da mu je nekako lakše, kao da ga je onaj magleni prikrivać ispod kojeg su prolazili pritiskao. Magla ispred njih je svakim trenom postajala rjeđa i vidljivost se osjetno povećavala. Nisu prepoznavali obrise brda oko sebe. Kao da su kroz zavjesu ušli u neki drugi svijet. Sve iza njih je bilo utonulo u maglu, dok je ispred bilo ćisto.

Zastali su odmoriti se. Kada su krenuli, tek što se Vijali odvojio malo naprijed, vidjeli su da je ovaj zastao, ali to nimalo nije lićilo na ona njegova ranija zastajkivanja. Vidjeli su da pažljivo nešto osluškuje. I oni su zastali i osluškivali. Ništa se posebno nije ćulo, ali ih je uznemirilo Vijalijevo ponašanje. Odjednom se iza njih zaćula jaka rafalna paljba. Oni su se bacili na zemlju i ćekali. Ćuli su kako meci zuje oko njih, poneki bi opasno blizu njih pogodio zemlju. U tim trenucima bi osjetili kada ih zaspe

vlažna zemlja.

Prvi se snašao Vijali. Zaklonio se negdje sa strane i odgovarao žestoko na pucnjavu. Oni su puzeći krenuli prema njemu, vukući stvari za sobom. Sad se Vijaliju pridružio i Ćoro. Ležeći se okrenuo i ispucao nekoliko rafala, a zatim nastavio puzati prema njima. S druge strane je pucnjava slabila, dok nije potpuno utihnula. Ubrzo su i oni prestali pucati. Tišina je djelovala sablasno. Oni su svi uspjeli doći do Vijalija i ležali su, s puškama u rukama, okrenuti prema mjestu odakle su napadnuti.

- Igraju se mačke i miša, mater im jebem balinsku! rekao je Mali bijesno, a zatim ispucao jedan dug rafal. - Ajte, jebem vam majku balinsku! Ajjjjteeeee! - dreknuo je histerično.

Njegov glas je dugo odjekivao. Ni tada im napadači nisu uzvratili. Tomo je imao osjećaj da bi se bolje osjećao da su odgovorili.

- Prekini, jebem ti mater! - rekao mu je Ćoro oštro.

- Idite naprid, ja ću ostat još malo ovdje, pa ću za vama! - rekao je Vijali.

Mali, Ćoro i Tomo su se oprezno izvlačili, dok je Vijali izvadio iz borbenog prsluka dva puna okvira i stavio ih na zemlju pored sebe. Već se bilo dobro smračilo. Tamo, iz pravca gdje je ostao Vijali, ništa se nije čulo, ali su tišinu razbili pucnjevi koji su došli potpuno s druge strane, odnekle s boka. Prolazili su pored nekog žbunja, i Tomo nije odmah vidio da je Mali pogođen, iako je bio tek nekoliko koraka udaljen od njega.

- Tomo, Mali! - čuo je Ćorin glas.

Okrenuo se i vidio da Mali nepomično leži, licem okrenut prema zemlji. Prišao mu je, okrenuo ga i tek tada vidio da mu nema spasa. Bio je pogođen izravno u čelo.

- Mrtav je! - doviknuo je Ćori, a ovaj je ispalio odjednom cijeli okvir prema napadačima. Nakon toga je dopuzao do njih, te je i on provjerio da li je Mali mrtav. Uzeo je njegovu pušku, koja mu je ležala pored ruku, i ispalio sve metke iz nje, a zatim je odbacio.

- Ćoro! Tomo! - ĉuli su Vijalijev glas iz blizine.
- Pogodili su Malog. Gotov je. Jebem im majku! - derao se Ćoro.
- Probajte ić prema meni! Vamo je izgleda ĉišće. Ja ću prat prema njima!

- Neću! Nek ide Tomo! - izderao se histeriĉno i poĉeo pucati.
- Boli me kurac - rekao je Vijali. - Ja ode.

S druge strane su ponovo zapucali i meci su prolazili opasno blizu Tome i Ćore. Vijali je odmah uzvratilo, ali paljba prema njima dvojici nije ni najmanje oslabila.

- Jebi ga, Ćoro, ja se izvlaĉim - rekao je Tomo Ćori i puzeći krenuo prema Vijaliju.

- OkruŹuju nas - rekao mu je Vijali kada je stigao do njega. Vijali je bio mnogo bolje zaklonjen. Nalazio se iza oveće stijene koje se dizala direktno iz zemlje, na samom rubu omanje uvale.

- Šta ćemo? Onaj neće od Malog. - upitao je Tomo.

- Ko ga jebe! Ne mislim popušiti zato što on neće da shvati neke stvari.

- Oćemo li se izvlaĉiti?

- Nema koristi od povlaĉenja. Pobrat će nas jednog po jednog! - rekao je Vijali.

- A šta drugo moremo? Majke ti, šta nam ostaje? - rekao je Tomo.

- Povuć se malo nazad i pošutiti se, dok se skroz ne smrkne. A onda mi nastupamo!

- Kako misliš? - pitao ga je Tomo zbunjeno.

- Jedina nam je šansa da im napravimo rusvaj. SloŹiti im frku, a onda nabrat! - rekao je.

- Ćoro, Ćoro! - viknuo je Tomo.

S mjesta na kojem se nalazio Ćoro, umjesto odgovora zaćula se pucnjava.

- OkruŹuju nas, majmune! - doviknuo mu je Vijali. - Nemamo puno vrimena.

Pucnjava s Ćorinog mjesta je prestala i, ubrzo potom, Ćoro je dopuzao do njih. Izgledao je slomljeno. Plakao je bez glasa, iz očiju su mu tekle suze koje on uopće nije otirao, a brada mu je drhtala.

- Jebi ga, Ćoro, ne mere se drugčije - rekao mu je Tomo.

Ćoro je šutio. Ispucao je naslijepo jedan rafal u mrak.

- I šta sad?! - rekao je Vijaliju izazivači.

- Ti radi šta oćeš. Ja sam Tomi reko šta ću.

- A šta to? - upitao je ovaj ravnodušno.

- Uglavnom neću im bižat. Skloniću se negdi i čekat šansu za napad.

- E tako more - rekao je Ćoro tiho i prijeteći.

Povukli su se stotinjak metara unazad i sklonili u gusto žbunje koje je raslo na ivici neke strmine, tako da su bili prilično dobro zaštićeni od metaka sa svih strana, osim s leđa, ali su pretpostavljali da dolje još uvijek nema nikoga.

- Ovde ćemo se sklonit! Bez cigara i bez priče! - rekao im je Vijali.

- U redu - rekao je Tomo, dok je Ćoro šutio.

- Ćoro, je li u redu? - pitao ga je oštro Vijali. - Ako si još u kurcu, reci!

- Sve je u redu - rekao je Ćoro.

Sat, dva su sjedili nepomično u žbunju. Vani se ništa nije čulo. Tomo je napeto osluškivao, dok je Ćoro nepomično sjedio. Vijali je bio najprisebniji. Čak je u jednom trenutku uzeo konzervu, otvorio je onim svojim nožem i polako pojeo.

- Ništa se ne čuje! - rekao je Tomo.

- Moraju se otkrit, jebo sam im mater! - rekao je Vijali.

Šumove je prvi čuo Ćoro. Trgnuo se naglo i krenuo ustati. Vijali ga je blagim pritiskom ruke vratio.

- Polako - rekao mu je tiho.

Sva trojica su napeto gledali u pravcu odakle su doprli šumovi. Ubrzo su razaznali nečije korake. Zatim su, naspram horizonta, vidjeli nejasnu siluetu, ali se ipak moglo uočiti da ovaj ima pušku u rukama, jer su

siluetu vidjeli iz profila. Óoro je uzeo svoju pušku i podigao je. Vijali mu je blago spustio cijev prema zemlji i pokazao mu onaj svoj nož. Polako je ustao i čekao u tamnoj sjeni žbuna, gdje je pretpostavljao da treba naići neprijateljski vojnik.

Sve je trajalo neobično kratko. Tomo u početku nije mogao povjerovati da će se to odigrati na taj način. Dotada je nešto slično gledao samo u filmovima, a niti je u ovom ratu čuo da je netko napravio nešto slično. Vijali je vojniku prvo naglo istrгнуo pušku, a zatim ga uhvatio jednom rukom i privukao sebi, dok je drugom, u kojoj je držao nož, nekoliko puta jako uboo vojnika u predio srca. Nije se čuo krik, jer je Vijali dlan jedne ruke držao čovjeku preko usta. Tomo ustvari nije vidio gdje Vijali točno udara nožem, jer su se vidjele samo njihove isprepletene i nejasne vanjske konture, ali je pretpostavljao: vidio je obrise Vijalijeve desne ruke, u kojoj je držao nož, u trenutku kada je ovaj uzdigne, a zatim kako je žestoko spusti negdje u visini srca. Kad je Vijali prestao udarati nožem, još je neko vrijeme čvrsto držao čovjekovo tijelo, a zatim ga naglo pustio. Nešto poslije se sagnuo otrti krvavi nož od košulju ubijenog vojnika.

- Dođite da ovo vidite! - rekao im je Tomo.

U pravcu gdje je pokazivao prstom, vidio se odsjaj vatre. Nije se moglo točno procijeniti udaljenost na kojoj je gorjela, ali je bila zasigurno veća od dvije stotine metara. Óoro mu je odmah prišao, dok je Vijali došao malo kasnije.

- Vatra - rekao je Óoro.

- Ko bi normalan ložio vatru?! - rekao je Tomo.

- Na primjer ja, da sam na njihovom mjestu - rekao je zamišljeno Vijali.

- Da nas ne navlače? - rekao je Óoro.

- Sumnjam - rekao je Vijali. - Ne virujem da nešto puno razmišljaju o nama. Uostalom, otićemo i vidit. Di bi vi postavili zasjedu kad bi nekoga navlačili vatrom?

- Iza vatre, ali sa strane. Ili ispred, sa strane, svejedno. Možda je ispred i bolje - rekao je Tomo. Neprestano je poglêdao prema vatri: očekivao je da će i ova ubrzo misteriozno nestati, međutim odsjaj se i dalje jasno vidio u noći.

- Moramo krenit odma, ako išta mislimo napraviti. Dok ne svate da im ovaj ovde nije baš najzdraviji – rekao je Vijali i pokazao u pravcu leša koji je u tami izgledao poput kakve nepravilne i neprirodne izrasline. Nalazio se lijevo od njih.

- S koje ćemo strane? – pitao je Tomo.

- Svejedno – rekao je Ćoro.

- Nije – rekao je Vijali. - Iđemo s ove strane odakle je ovaj došo. Ne virujem da nisu poslali nekoga da zuji i s one druge strane. Ako su se i rasporedili, bar s ove strane imamo jednog manje.

- Kolko li ih još ima gore? – pitao je Tomo zabrinuto.

- Mi ćemo imat posla s jedno trojicom – rekao je Vijali.

Ćoro se iznenađeno okrenuo prema njemu.

- Otkud znaš? – pitao ga je.

- Brojo sam dok su prali po nama. Bila su ih sedmorica. S ovim jednim manje, ostala su šestorica. Ako su se podilili u dvi grupe, s ove naše strane su maksimalno četverca, a pošto smo jednog manuli: trojica – objasnio je Vijali.

Tomi nikada ne bi palo napamet nešto slično: da broji napadače, dok traje pucnjava. Vijali ga je podsjetio na nepogrešivi i precizni stroj za ubijanje, poput onih nepogrešivih i neumoljivih ubojica iz loših horrorova. Isti je utisak, čini se, ostavio i na Ćoru.

- Jebo mater, ne bi im bio u koži – rekao je Ćoro zadivljeno.

- Kome?

- Pa mundžosima, jebo ga ti. Ako si ih imo kad brojat dok je pucalo...

- Iđemo! – prekinuo ga je Vijali. A zatim se nečega sjetio, te otišao do mjesta gdje su ostavili stvari. Vratio se ubrzo s nečim u rukama. Pružio je

to Ćori.

- Navrni prigušivač! – rekao mu je. - Ostavi snajper, ponesi samo kalaša. Tomo, za tebe nemam. Ti nemoj pucat ako ne moraš.

Ćoro je uzeo prigušivač od Vijalija i postavio ga na pušku. Na Vijalijevoj "litvanci" prigušivač je već bio navrnut.

Dio tamnoplavog noćnog neba bio je osut zvijezdama. Izgledalo je da su neobično visoko. Njihova hladna i jasna svjetlost ponovo je Tomu podsjetila na zlokobno svjetlucanje iz doline. I odsjaj vatre, koji bi povremeno vidjeli kako su se kretali, također je Tomi djelovao hladno i pomalo zastrašujuće.

Vijali je išao naprijed, a njih dvojica nekoliko koraka iza njega. U jednom trenutku je Vijali stao i zalegao. Dao je i njima dvojici znak rukom da naprave isto. Ležali su iza nekog žbunja, odakle također nisu vidjeli plamen, nego samo odsjaj.

- Ovde ćemo ostat dok ne budemo sigurni ima li išta. Ti, Tomo, gledaj na tu tamo stranu – rekao mu je Vijali – i pokazao mu rukom.

Vrijeme je užasno sporo protjecalo. Ležali su petnaestak minuta, ali se, osim odsjaja vatre, ništa nije vidjelo, niti su što čuli. Tamo gdje je gledao Tomo bila je čistina, s tek pokojim žbunom, čije su ga tamne siluete podsjećale na ljudske likove.

- Ima li išta? – upitao ga je Vijali. Ležali su blizu jedan drugoga. Govorili su šapatom.

- Još ništa – rekao je on.

- Neko će zapalit cigaru – rekao je Vijali.

- Kako znaš? – pitao ga je zbunjeno Tomo.

- Znam – rekao je. - Da sam ja na njihovom mistu, ja bi je zapalio.

Pet minuta kasnije Vijali je nešto primijetio.

- Tu sam te čeko, majstore! – rekao je.

Sad su i njih dvojica promatrali u tom smjeru. Ubrzo su, nešto iskosa od njih, vidjeli slab bljesak.

- Tamo su, pedesetak metara od nas. Idemo im s live strane prić s leđa. Budite tihi.

Zaobišli su u širokom luku ono mjesto gdje su vidjeli bljesak, a zatim su se oprezno, metar po metar, približavali tom mjestu s leđa. Zastali su kada su ugledali jedva vidljivu siluetu čovjeka. Stajao je, naslonjen leđima na stablo bukve.

- Čekajte me ovde - rekao im je Vijali.

Teren je bio valovit, i jedno vrijeme nisu vidjeli Vijalija. A zatim su ga ugledali desetak metara udaljena od onog vojnika. U tami je izgledalo kao da se teren na tom mjestu polako uzdiže. Nalazio se vojniku s boka. Nakon što se Vijali izdigao vidjeli su kako onaj vojnik lagano pada. Vijali mu je prišao, njihove siluete su se stopile u jednu, neprepoznatljivu siluetu, a malo zatim Vijali se odvojio i mahao im objema rukama da mu priđu.

- Majku on jebo svoju! - šapnuo mu je Ćoro. U glasu mu se osjetilo jedva prikriveno divljenje.

- Sad ću zovnut ovu dvojcu - rekao im je Vijali kada su došli do njega.

- Ti se pomjeri tamo - rekao je Ćori - i prati livu stranu. Tek kad budeš siguran da se vide obojica, pereš svog.

- U redu - rekao je Ćoro.

- A ja? - upitao je Tomo.

- Skloni se sa strane i nema pucanja ako ne zagusti do kraja - rekao mu je.

Tomo se zaklonio desetak metara od Vijalija. Vijali je par puta lagano zviznuo. Svaki zvižduk bi popratio pokretima ruku, kao da doziva nekoga koga jasno vidi. Ubrzo su ugledali tridesetak metara od sebe siluetu čovjeka koji im se bez straha približavao iz smjera odakle se vidio odsjaj vatre.

- Ja bio zaspo - rekao je Vijaliju kada im se približio na desetak metara.

Ovaj ga je pokosio rafalom, provjerio da li je mrtav, a zatim otišao do mjesta gdje je bio Ćoro. Tomo je krenuo za njim.

- Ćoro, Ćoro! - zvao ga je Vijali. - Ja sam.

Nakon nekoliko trenutaka, Ćoro se pomolio iza nekoga žbunja.

- Di je moj? - pitao je Vijalija kada im je prišao.

- Izgleda da nema tvoga. Izgleda da su samo trojca s ove strane.

- Šta sad? - pitao je Ćoro.

U razgovoru su se vratili do mjesta gdje je ležao posljednji ubijeni vojnik.

- Sad ćeš vidit - rekao je Vijali.

Skinuo je s ubijenog vojnika pušku i ispucao cijeli okvir u nepomično tijelo. Od udara metaka, činilo se da se leš trza od bolova.

- Koji ti je kurac?! - preplašeno je rekao Ćoro.

- Nek skontaju ko je sad glavni. Neće sigurno imat muda krenut za nama! Sad se moremo lagano izvlačit.

Tomo je, tek kada je sebe zamislio u ulozi progonitelja, pogotovo kada pronađu leševe, shvatio logiku Vijalijevih postupaka. Činila mu se savršeno ispravnom.

Poslije su otišli pokupiti stvari i nastavili pješaćiti. Tek kada su se udaljili nekih petsto metara, čuli su pucnjavu koja je dopirala s mjesta gdje su bili ubijeni vojnici. Trajala je dugo. Neprijateljski vojnici su svoj bijes ili strah pokušavali ublažiti žestokom pucnjavom. Poneki metak bi proletio visoko iznad njih, ali bi ga čuli tek ako bi prošao kroz granje drveća.

- Našli su ih - rekao je Ćoro nekim mračnim glasom.

4. Srebrena kutija

Tu su noć, s kratkim stankama, pješačili preko dva sata. Zastali su pored nekog usjeka između dviju stijena i odlučili tu malo odspavati. Vijali je prije toga ulaz u usjek izminirao bombama. Kad se vratio, njih dvojica su već počeli kunjati.

- Ima li išta? - pitao ga je Tomo.

- Ništa - rekao je. - Možete mirno spavat. Jedino nam s neba mogu prič. -

- Kako ćemo dalje?

- Oni što su nas pratili su izbačeni iz igre.

- Ali će nas zato čekati na crti - rekao je Ćoro.

- Najvjerojatnije! - potvrdio je Vijali. - Sad je kasno da krenemo prema crtama. Dok stignemo tamo, svanuti će. Čekaćemo ovde noć i navečer krenuti.

Tomo je osjećao umor u svakom dijelu tijela. Zaspao je vrlo brzo. Prvo se namjestio, a zatim zapalio cigaretu. Imao još samo nešto malo više od pola kutije cigareta. Nije cigaretu ispušio ni dopola, već ga je počeo hvatati san. Cigareta mu je ispala iz ruke, tada se nakratko razbudio, podigao je i odbacio od sebe. Čuo je, trenutak prije nego što je ponovo zaspao, odnekle krik ptica, koja je došla nakon perioda nestvarne tišine.

Kada se probudio, po sjenama je vidio da je prilično dugo spavao. Propadala je sitna kiša, ali su oni bili zaštićeni stijenom koja se na visini od otprilike pet-šest metara nadosila nad njih. Pogledao je gdje su Ćoro i Vijali. Ćoro je spavao par metara dalje, dok je Vijali čistio nešto krpom. Tomo je ustao i sjeo do Vijalija. Nije odmah vidio što to ovaj čisti.

- Šta ti je to? - pitao ga je.

- Ne znam ni ja, dok ne vidim.

- Otkud ti to?

- Našo sam danas, tamo, malo dalje. - rekao je i pokazao neodređeno rukom negdje ispred.

Radilo se o metalnom predmetu, i to o nekakvoj kutiji. Vijali ju je

nožem razdvojio. Unutrašnjost je bila u mnogo boljem stanju.

- Nekakva kutija za duhan - rekao je Vijali i odbacio je.

Tomo ju je uzeo i počeo trljati krajem košulje, sve dok nije očistio poklopac, toliko da prepozna da je na njemu nešto urezano.

- Vidi ovo - rekao je Vijaliju i pokazao mu kutiju. - Nešto je urezano na poklopcu.

Međutim, Vijali je potpuno izgubio interes za kutiju.

- Isto neka džamija - rekao je Tomo. - Odakle ovo tu?

Pokušao ju je što bolje očistiti, ali osim što je prepoznao da se radi o džamiji, ništa drugo se nije vidjelo. Vijali je otišao do Ćoro i probudio ga, pokazujući mu sat.

- Je li to sat onog mundžosa?

Vijali je potvrdno klimnuo glavom.

- Vater resist? - rekao je Ćoro.

- Otporan na vodu - rekao je Tomo.

- A znači to je to. Ko ona odjela što je Ivo o njima pričo.

- Kakva sad odjela? - pitao je Vijali.

Okolo njih se sve više spuštao mrak. Kroz usjek, kuda su došli, više se nije vidjelo.

- Neka specijalna, gortan, gortes... - rekao je Ćoro.

- Gorteks - rekao je Vijali. - I šta s njima?

- Ništa, palo mi nešto napamet. Uđeš u njima u govna, a izađeš suh.

Vijali ga je pažljivo pogledao, kao da je bolestan.

- Majke ti, sad si našo da prolupaš!

- Zajebajem se, jebo ga ti - rekao je Ćoro, ustajući i tražeći po džepovima cigarete. - Očemo li čekat da se još smrkne?

- Možda još malo. Odavde, na jedno kilometar, je groblje.

- Čuj, groblje... - začudio se Ćoro. - Znam otprilike di smo. Dole u selu ispod mi je živila baba, ali ne znam ni za kakvo groblje s ove strane.

- Ne znam, samo znam da je tu i da se priko njega probijamo.

- Čekaj, je li to nešto novo? - pitao je Ćoro.

- Jok, neko prastaro - rekao je Vijali.

- Svašta - rekao je Ćoro zamišljeno.

- Jesi li sklonio bombe? - pitao je Tomo.

- Pokupio sam ih dok ste vi spavali.

Tomo i Ćoro su kupili svoje stvari. Tomo je onu kutiju ubacio u torbu.

- Tanak sam s municijom - rekao je Vijali.

- Nisam ni ja nešto dobar - rekao je Ćoro.

- Imaš li nož? - pitao ga je.

Ćoro je niječno zavrteo glavom.

Krenuli su kada se potpuno smrklo. Izišli su iz usjeka, probijali se više od pola sata kroz žbunje, a zatim došli do nekog šumarka i tu zastali. Kiša je prestala, mada je još uvijek bilo oblačno. Oni su ležali među grmovima divljih ruža i promatrali ispred sebe. Ispred njih se, na manjoj uzvisini, nalazilo groblje. Nazirali su se spram nešto svjetlijeg horizonta monumentalni nišani koji su završavali u obliku turbana, križevi i nekoliko stećaka.

- Znači, znaš ovaj teren? - pitao je Vijali Ćoru.

- Jebi ga, mislio sam da znam. Bio sam dole u selu sto puta.

- Crte su tu negdi oko groblja - rekao je Vijali.

- Znam da selo di mi je baba živila još drže naši. Bar su držali, jebi ga.

- Trebamo proć groblje u ovom pravcu - rekao je Vijali i pokazao prstom. - Odma iza groblja se teren naglo spušća.

- Smidemo li proć pored groblja? - pitao je Tomo.

- Ne virujem. Mislim da je najbolje priko njega - rekao je Vijali.

- Ima li mina? - pitao je Tomo.

- Isto da sam ih ja postavljao. Jebi ga, nisi u prilici da razmišljaš o minama. I ako ih ima i ako ih nema, nama je tuda proć.

Vijali je odnekle izvukao dalekozor i osmatrao jedno vrijeme.

- Vidi li se išta na to čudo? - pitao ga je Ćoro.

- Slabo - rekao je ovaj i dodao mu dalekozor.

- Krenut ćemo dvadesetak metara jedan od drugog prema groblju. U groblju se spajamo i idemo dalje.

Ćoro i Tomo su potvrdno klimnuli glavom. Ostali su tu još nekoliko minuta. Nebo se razvedralo. Već se ponegdje, visoko iznad oblaka, mogla vidjeti poneka zvijezda.

- Nešto meni ovde ne štima - rekao je Ćoro iznenada. Ćoro je, dok je govorio, zurio kroz dalekozor. - Bio sam sto puta ovda, a isto da nikad nisam bio. Možda je groblje ukleto. Ima dole kod nas poviš sela...

- Sreća nema misečine, oblačno je - prekinuo ga je Vijali podrugljivo. - Ajde, majke ti, ostavi te zajebancije za seoska prela! Svi nâke duhove viđaju... Volio bi vidit te tvoje duhove kad ih naneseš rafalom.

- Ja jedino znam da u ovom groblju nešto ima - rekao je Ćoro pomalo zabrinuto i vratio dalekozor Vijaliju koji ga je objesio oko vrata.

- Ima kostiju - rekao je Vijali nezainteresirano - i to polovnih, to je sigurno, a za ostalo ćemo vidit. Ne znam... Meni izgleda da je čisto. Mogli bi krenut.

- Šta ćemo sa stvarima? - pitao je Tomo.

- Baci ili ponesi! Ja nosim samo pušku, nož i okvirove - rekao je Vijali. - Ćoro, skini prigušivač s puške, more te zajebavat ako moradneš puno prat. Ugrije se cjev. Ja idem sredinom. A vi se dogovorite.

- Očeš li s live ili desne strane? - pitao je Tomo Ćoru.

- Svejedno - rekao je ovaj. - Recimo s live strane.

Razdvojili su se i krenuli. Ćoro je krenuo lijevo, Tomo nadesno, dok je Vijali ostao jedno vrijeme na istom mjestu, a kad su oni malo otišli u stranu, krenuo je i on. Sva trojica su nosili puške na gotovs.

Upravo u trenutku kada je ostao sam i kada su mu Ćoro i Vijali nestali iz vidokruga, Tomi se nakratko učinilo da negdje čuje nekakve korake, ali je pretpostavio da se radi o njima dvojici. Već je ispred sebe nazirao ogradu groblja. Zastao je nakratko i osluškivao, ali se sada ništa nije čulo.

Odjednom je negdje iza svojih leđa čuo jasan i pun zvuk huka sove. Zvuk je došao iznenada. Tomo se stresao od neke nelagode. Grčevito je stegnuo pušku i krenuo prema ogradi groblja.

Šesti dio

Živi i mrtvi

1. Živi i mrtvi

Groblje je bilo ograđeno bodljikavom žicom. Ograda je bila polegla prema unutrašnjoj strani. Tomo je prebacio pušku preko ograde, razdvojio dvije donje žice i zakačio ih jednu za drugu, a zatim se provukao na tom mjestu unutra. U groblju je bilo i nišana i stećaka i križeva. Ovaj detalj ga je bunio: nikada nije vidio slično groblje, u kojem su i stećci i nišani i križevi bili na jednom mjestu, a da nisu bar na neki način odijeljeni. Također ga je bunila i monumentalnost svih spomenika koje je vidio. Sad su se, kada se više nisu vidjeli naspram horizonta, jedva raspoznavali. U mraku su se stopili s tamnim i neprepozntljivim sjenama. Tek se ponegdje mogla uočiti nešto drugačija sjena koja je odražavala njihove ravne i pravilne ivice. Još uvijek nije vidio Ćoru i Vijalija. Zalegao je i promatrao lijevo od sebe, gdje su se nalazila njih dvojica. Učinilo mu se da je s desne strane čuo korake. Otpuzao je u sjenu nekog žbunja i osmatrao tu stranu. Koraci se više nisu čuli. On je grčevito stegnuo pušku i provjerio da li je otkočena. Sasvim je jasno čuo kako mu udara srce. Zatim je desetak metara od sebe, i to u smjeru odale mu se činilo da čuje korake, vidio siluetu. Sve je trajalo vrlo kratko. Vidio ju je samo nakratko, i to spram neba. Poslije toga se više ništa nije vidjelo, niti je s te strane čuo bilo kakav zvuk. Zatim je čuo zvukove s lijeve strane. Ugledao je nečiju pognutu siluetu, a malo iza te još jednu. Pretpostavljao je da su to Ćoro i Vijali, ali im se nije javio odmah, nego tek nakon što je Vijali lagano zviznuo. Došli su do njega i zalegli na zemlju. Sve više se razvedravalo. Sjene oko njih kao da su oživjele.

- Vidio sam nešto tamo - rekao im je Tomo i pokazao rukom lijevo od njih.

- Šta? - pitao je Vijali.

- Ko da je neko tamo - rekao je i ponovo pokazao prstom u istom smjeru.

- Sad i ti! Da nisu duhovi? Trebo si ponit bilog luka. Imamo puške za žive, samo nam još fali bili luk za mrtve - rekao je Vijali.

- Ne moraš ti meni virovat, Vijali, ali ovde nisu čista posla - rekao je Ćoro, na što je Vijali samo nervozno odmahnuo rukom.

Oblaci su se sve više razilazili i ubrzo se na nebu pojavio pun mjesec. Vidljivost se osjetno povećala, ali je mjesec opet nakratko nestao iza oblaka. U trenutku kada se ponovo pojavio, pun i jasan, začula se jaka pucnjava koja je dopirala odnekle ispred njih.

- Jesam li vam reko! - rekao im je Tomo.

- Zajebite sad to, i jedan i drugi. Idemo se pokušat pribacit do onog nišana! Perite prema tamo, a ja krećem! - rekao im je Vijali.

Ćoro i Tomo su otpočeli kratkim rafalima nasumce pucati prema mjestu odakle je dopirala pucnjava. Vijali je za to vrijeme, polusaget, trčao prema ogromnom nišanu, čiji je završetak bio u obliku turbana. Nalazio se nekih petnaestak metara ispred njih. Vidljivost je sada, na mjestima gdje nije bilo sjena, bila jako dobra, tako da su vidjeli kada je Vijali došao do nišana i legao iza njega. Ubrzo su čuli i pucnjavu s tog mjesta.

- Tomo, ovo groblje nikada nije postojalo. Znam ovaj kraj. - rekao mu je Ćoro nekim malodušnim glasom, od kojeg je Tomu uhvatio strah. Bio je zbog toga pomalo ljut na Ćoru.

- Daj Ćoro, sad si me našo zajebavat s tim.

- Vidićeš da nešto nije s božje strane. Zapamti! - bio je uporan Ćoro.

- Sad vi krenite! - doviknuo im je Vijali.

S druge strane je pucnjava osjetno oslabila, ali sad nije dopirala samo

s jednog, već s nekoliko mjesta. Prvo se prebacio Ćoro, a Tomo za njim. U trenutku dok je on pretrčavao, pucnjava je potpuno prestala i cijelo groblje je utonulo u neku sablasnu tišinu koju je jedino narušavao šum vjetra koji je iznenada počeo puhati.

- Šta ćemo? - pitao ih je Tomo kada je došao do njih.

- Samo polako - rekao je Vijali. - Nemojte pucat, dok oni ne zapucaju. Možda smo im se sakrili.

- Sumnjam - rekao je Ćoro nekim malodušnim glasom. - Igraju se s nama. - Glas mu je bio potpuno isti kao maloprije kada je Tomi govorio o groblju. I Vijaliju je to, izgleda, kao i Tomi, išlo na živce.

- Dobro je, Ćoro! - rekao mu je oštro. - Sad je pukovnik il pokojnik, i ne trebaš taki nikome.

Ćoro mu ništa nije odgovorio, nego je samo bez riječi buljio u zemlju ispred sebe.

- Biće dobro, Ćoro - rekao mu je Tomo i udario ga lagano rukom preko leđa.

- U redu je, nema problema - rekao je Ćoro. - Neće bit do mene.

Ispred njih, vjetar je s omanjeg stoga sjena, koji se nalazio desetak metara od njih, podigao komad najlona koji se nalazio na vrhu i odnio ga negdje van njihova vidokruga.

- Tanak sam s municijom - rekao je Vijali.

- Nisam ni ja bolji - rekao je Ćoro. - A ti? - pitao je Tomu.

- Nemam pojma - rekao je ovaj.

S druge strane se ponovo začula pucnjava, ali su meci prolazili desetak metara od njih.

- Pucaju napamet - rekao im je Vijali. - Ne odgovarajte. Idem ja prema naprid, pa ako bude čisto, krenite za mnom! Nemojte ić zajedno, malo se raširite.

Vidjeli su ga, sve dok nije nestao u sjeni nekog hrasta. Mada se neobično dobro vidjelo, sjene su bile jake, a njihove konture neobično

oštre i jasne. Zatim su ga vidjeli kada je izišao iz sjene s druge strane. Tomo je otišao malo u stranu i zaklonio se u sjenu stoga. Pucnjava s druge strane je prestala i ponovo je u groblju zavladała tišina, tako da su pucnji, koji su doprli s razdaljine od oko desetak metara od njega, neobično jako odjeknuli. Pogledao je u tom pravcu i vidio silueta čovjeka koji je oprezno, s puškom u ruci, prilazio mjestu gdje je ostao Ćoro. Zastao je i prevrnuo nešto nogom. Tomo je vidio samo beživotnu ruku koja se mlitavo objesila s groba. Pažljivo je nanišanio i ispalio više od pola okvira prema silueti. Kada je vidio da je pala, potrčao je prema tom mjestu. Bio je potpuno priseban, jer mu je u trenutku postalo svejedno za sve. Ponovo je cijelo groblje odzvanjalo od jake pucnjave koja je dopirala s više mjesta. Ćoro je bio mrtav. Opipao mu je ruku, ali nije osjetio bilo. Sjetio se svoje maloprijašnje ljutnje na Ćoru i bilo mu je užasno teško zbog toga. Vojnik, kojega je on pogodio, također je bio mrtav. Bio je pogođen na više mjesta i uniforma mu je posvuda bila krvava. Krvava mjesta su u tami podsjećala na tamne, uljane mrlje. Pao je točno preko Ćore. Izgledalo je kao da su u zagrljaju. Čuo je zvižduk odnekle iza svojih leđa. Odmah je znao da se radi o Vijaliju koji se uvijek javljao istim zviždukom. Sastojao se od tri različita tona.

- Tu sam - rekao mu je.

Iz sjene mu je oprezno prišao Vijali. Kada je vidio Ćoru i onog vojnika, krenuo se sagnuti do njih.

- Mrtav je - rekao mu je Tomo koji je ravnodušno stajao, naslonjen na nišan. Vijali se podigao, a da nije provjerio da li je Ćoro mrtav.

- A ovaj? - pitao je Vijali i pokazao na mrtvog vojnika.

- Taj ga je ubio, ja sam njega. - Sve što je Tomo izgovorio, izgovorio je ravnim i ravnodušnim glasom.

- Nemam više municije za litvanku. Uzeću Ćorinog kalaša - rekao je Vijali i odgurnuo leš vojnika s Ćore. - Pokupi od ovog municiju. Zatrebaće nam.

Međutim, Tomo se nije pomjerieo.

- Znaš šta - rekao mu je Vijali oštro - ja ću se izvuć il s tobom il bez tebe! Meni isti kurac, a ti kako hoćeš!

Te Vijalijeve riječi kao da su ga malo razdrmale, bezvoljno se odvojio od nišana, sagnuo se do leša i pokupio nekoliko okvirova, ali je samo u jednom bilo nešto metaka.

- Ima li kolko? - pitao ga je Vijali.

- Skroz tanko - rekao je.

Odnekle sa strane pucano je prema njima. Nekoliko metaka je pogodilo nišan iza kojega su se bili zaklonili, dok je većina prošla kroz granje hrasta koji se nalazio iza njihovih leđa. Nije bilo sumnje u to da su ih primijetili. Vijali je prvi odgovorio s nekoliko kratkih rafala. Sa suprotne strane od one odakle je dopirala pucnjava, prilazila im je silueta. Tomo je bio okrenut na tu stranu i ispalio je duži rafal prema njoj. Međutim, mada mu se činilo da ju je pogodio, nije se čuo nikakav krik. Vidio ju je još nakratko, kako se stapa s nekom sjenom, dvadesetak metara od njih.

- Trči za mnom - rekao mu je Vijali i potrčao naprijed. Tomo je krenuo za njim. Trčali su prema širokom stećku. U trenutku kada su došli metar-dva od njega, s njega se naglo, od vjetra, točno ispred Vijalija podiglo nešto bijelo i zastrašujuće. Izgledalo je kao duh u jeftinim hororima. Vijali je prestrašeno ustuknuo, ali je ipak ostao toliko priseban i pokušao pucati u "duha". Međutim, u pušci više nije imao metaka. "Duh" je unatoč tome pao, i tek nakon toga su vidjeli da se radi o onom najlonu, što ga je nekoliko minuta ranije vjetar odnio sa stoga sijena i sada ga podigao sa stećka tik Vijaliju ispred nosa. Zaklonili su se za stećak i osluškivali. Pucnjava je slabila.

- Prati nam leđa – rekao mu je Vijali koji je osmatrao teren ispred njih.

Tomo se okrenuo na drugu stranu. Gledao je točno prema grobu na kojem je ostao ležati Ćoro. Grob je bio obasjan jakom mjesečinom. Dio sjene nišana prelazio je na jednom mjestu preko njega, poput široke crne

trake. Međutim, nije vidio Ćorinog i leša onog vojnika kojega je on ubio.

- Vijali, vidi ono! – rekao je paničnim glasom.

Vijali se okrenuo i pogledao tamo gdje mu je Tomo pokazivao.

- Nema leševa.

- Valjda su ih odvukli – rekao je Vijali sporo, kao da se dvoumi. Bio je zbunjen kao i Tomo.

- Valjda – rekao je Tomo sumnjičavo.

- Jebi ga, odvukli ne odvukli, ti nastavi tamo osmatrati – rekao je Vijali i okrenuo se na svoju stranu.

Ležali su petnaestak minuta. Pucnjava se više nije čula. Groblje je ponovo utonulo u tišinu.

- Nemam više municije – rekao mu je Vijali. – Samo bombe.

- I ja sam pri kraju – rekao je Tomo. – Nemam još ni pola okvira.

- Sačekaj me ovde – rekao je Vijali, ustao i prebacio se u sjenu lijevo od njih.

Tomo ga je vidio još jedanput, ali i tada nakratko. Sljedećih desetak minuta ništa se nije čulo. Nije imao pojma gdje je nestao Vijali. Onaj osjećaj ravnodušnosti, kako je iznenada došao, tako se i gubio: kao da se pomalo topio, a na njegovo mjesto dolazio sve jači strah. Osmatrao je naizmjenice svuda oko sebe. A onda je ugledao sjenu što se pomolila iza nišana groba na kojem je poginuo Ćoro. Išla je polako i oprezno, točno prema njemu. On je prebacio pušku na pojedinačnu paljbu i prebacio se s druge strane stećka. Sjena mu se i dalje neumoljivo približavala. On je namjeravao pucati tek kada mu se približi na jedno desetak metara, dok ne bude siguran da se ne radi o Vijaliju, mada je sumnjao.

Sjena je prolazila pored onog stoga sjena. Sada je mogao raspoznavati i detalje, jer je sjena od stoga išla na drugu stranu. Vojnik, koji mu se približavao, je imao pušku u rukama. U tom trenutku se negdje iza vojnikovih leđa začuo huk sove. I ovaj put je bio čist, jasan i zastrašujući. Vojnik se naglo okrenuo, zastao i približio se stogu. Odjednom se, naglo i

strelovito, iz stoga pomolila ruka, uhvatila vojnika za vrat i povukla ga prema stogu. Vidio je zatim i drugu ruku u kojoj je bio nož. Znao je odmah da se radi o Vijaliju. Scena je i ovaj put trajala kratko i izgledala pomalo nevjerojatno, kao i ona od noć ranije. Vijali je potpuno izišao iz sjena i brzo udarao vojnika u predjelu grudi, a kada je prestao, držao ga je čvrsto još jedno vrijeme, sve dok se ovaj nije potpuno umirio. Zatim je pustio beživotno tijelo iz ruku, koje je kao na usporenom filmu palo ispred njegovih nogu. Sagnuo se zatim do leša, vjerojatno da pokupi municiju, a zatim zviznuo Tomi onim svojim zviždukom. Tomo mu je odgovorio također zviždukom, pokušavajući imitirati Vijalijev. Zatim je Vijali došao do njega, otresao sjeno s odjeće i kose i zalegao uz njega.

- Je li imo koliko? – pitao je Vijalija.

- Jedan pun i nešto u ovom što mu je bio na pušci – rekao je ovaj, tarući krvavi nož od travu.

- Šta misliš koliko ih još ima u groblju?

- Mundosa?

- Ja – rekao je Tomo.

- Ne bi i trebalo bit još puno. Idemo. Kreni odma za mnom! Ograda groblja je pedesetak metara naprid. Kad je prođemo, rješili smo sve svoje probleme – rekao je i spremio nož natrag u korice.

Prebacivali su se u kratkim razmacima. Vijali je išao naprijed, a Tomo pet-šest metara iza. Gdje su mogli, koristili su sjene. Na tim mjestima bi ga Vijali sačekao, i kada bi ga Tomo sustigao, nastavljali su na isti način dalje. U jednom trenutku, kada su se prebacivali od jednog križa prema sjeni nekog grmlja, prema njima je zapucano. Tomo je osjetio žestoku bol u nozi. Ugledao je pri mjesečini dio sjene čovjeka koji je pucao na njega. Bio je zaklonjen u tami ispod hrasta. Vijalija nije vidio. On se već negdje izgubio. Ubrzo se odnekle ispred njega začuo kratki rafal. Čuo je krik, i ona sjena je pala na zemlju. Tomo je pokušao ustati, ali ga je presjekao jak bol. Pretpostavljao je da ga Vijali čeka i krenuo je puzeći prema

mjestu odakle je ovaj pucao. A onda je lijevo od sebe vidio siluetu osobe koja je išla ravno prema njemu. Tomo je osjetio paničan ubod straha. Da nije bilo bola u nozi, teško da bi, od sve jače panike koja ga je hvatala, izdržao da ne ustane i pođe panično bježati što dalje. Osoba koja mu je prilazila uopće nije išla oprezno, nego nekim užasno sporim i ravnomjernim koracima. U prvi mah joj nije vidio lice. Mjesečina joj je dolazila s leđa i vidio je samo osjenčene konture po kojima se razlijevala srebrenkasta svjetlost. Tomo je nanišanio i ispalio dva metka. Međutim, silueta je i dalje, kao da se ništa nije dogodilo, išla u njegovom smjeru. Nije mogao povjerovati da je mogao promašiti na tako maloj razdaljini. Ispalio je još jedan metak iz još veće blizine, ali se dogodilo isto. Silueta osobe je bila udaljena od njega u tom trenutku oko pet metara. Spustio je pušku, zgrčio se, očekujući metak, ali se ništa nije dogodilo. Silueta je prošla pored njega na par koraka, kao da on ne postoji. Tomo joj je nakratko vidio lice iz profila. Zaledio se od straha koji je poput nepodnošljivo ledenog vala prošao cijelim njegovim tijelom: lice koje je nakratko vidio, u to nije bilo sumnje, je bilo Ivino. Sjetio se Ćorinih riječi o ovome groblju i sada je vjerovao da je ovaj bio u pravu.

- Vijali, Vijali! – proderao se svom snagom. Glas mu je bio na rubu plača i histerije. Nije bilo nikakvog odgovora, samo tišina od koje se ledila krv.

Bol u nozi mu je svakim trenom postajala sve nepodnošljiva. Vukao se po zemlji, nije više uopće pazio na svjetlo i sjene.

- Vijaliiiii! – izderao se još jednom očajnički. Umjesto odgovora, čuo je nedaleko od sebe pucjavu, a kada je prestala, ponovo je nastupila tišina. Pokušao je ustati, napravio nekoliko koraka, ali se onda ponovo od bola skljojao na zemlju.

A onda je ugledao sjene. Bile su svuda oko njega. Ponekoj je mogao vidjeti lice: prepoznao je ponovo Ivu, Ćoru, bio je tu i onaj vojnik što mu je Vijali skinuo sat s ruke, a nešto dalje, među sjenama kojima nije vidio

lice, prepoznao je jednu s onim karakterističnim, nezgrapnim Robeovim hodom. Sjene su počele izranjati sa svih strana. Onima kojima je vidio lica, oko očiju su bile jake sjene i izgledalo je da namjesto očiju imaju zastrašujuće tamne duplje. Svi su se kretali istom brzinom: na isti način kao onda kada mu se približavala Ivina sjena: poput androida, sporo i istom brzinom. Neki su na glavama imali partizanske kape, dok je kod jedne koja je bila osjetno veća od ostalih, u trenutku dok se od nje odbijala svjetlost mjesečine, prepoznao na kapi ustašku oznaku. Svuda iza njihovih leđa, po tamnom, mračnom zidu, kamo nije dopirala mjesečina, vidio je iskre koje su zastrašujuće brzo prelazile u plamen. Nedugo zatim vatra se izdigla visoko iznad groblja. Sjene oko njega kao da su se topile, nakratko nestajale, a zatim se pojavljivale na drugim mjestima, groteskno se širile i križale pod najnemogućijim kutovima. Sada su se stećci, križevi, nišani i neke kamene gromade nepravilnog oblika vidjele svuda oko njega: kao da su odjednom iznikli iz zemlje. Njihove pravilne sjene kao da su oživjele, mnogostruko su se umnažale i izgledalo je kao da ih ima bezbroj. A onda je ugledao Vijalija: znao je da je to on, pošto se drugačije kretao od "mrtvih". "Mrtvi" su već bili između njega i Tome. Vijali je drsko stao ispred nijemog polukruga koji mu se neumoljivo približavao i podigao pušku.

- Mater vam jebem, šta ste vi! – izderao se Vijali, a zatim je rafalno zapucao prema njima, sve do posljednjeg metka. Međutim, "mrtvi" su i dalje jednako isto napredovali. Sada je cijelo groblje bilo osvjetljeno sablasnom, titravom svjetlošću vatri. Izgledalo je da se nalaze u nekom gradu ili selu koji nestaju u strahovitom plamenu. Vijali je izvukao iz borbenog prsluka drugi okvir, dok je onaj prazni zavitlao prema sjenama, namjestio ga na pušku i ponovo zapucao prema njima. Sjene su bile svega pet-šest metara udaljene od njega. Tomo im je iz ležećeg položaja vidio samo noge. Ostale su prolazile pored njega i išle u Vijalijevom pravcu, dok se on posljednjim atomima snage vukao za njima.

- Jeste li vi živi ili mrtvi, mater vam jebem! – derao se Vijali. U glasu mu se osjećala neskrivena panika.

Tomo je zastao i podigao glavu. Sjene su sada mnogo sporije hodale. Zaustavile su se na nekoliko koraka od Vijalija. Nije više mogao raspoznati Vijalijevu siluetu: s te udaljenosti, kada su "mrtvi" zastali, svi su mu izgledali jednaki: i živi i mrtvi. Vijali je stajao na istom mjestu i čekao. Zatim je nekim nonšalantnim pokretima ispalio preostale metke iz puške u zrak, bacio izazivački pušku prema "mrtvima", a zatim laganim hodom krenuo prema ogradi groblja, kao da oko njega nema nikoga. Ispred njega je bila čistina od nekih dvadesetak metara, osvijetljena, poput pozornice, jarkom svjetlošću mjesečine, što se kao slap prelijevala po njoj. Svuda po toj rijeci mjesečine iskrili su crvenkasti preljevi od vatri. Odmah iza čistine se nazirala ograda groblja. Pored Tome su prolazile još samo rijetke sjene, koje bi, kada stignu do ostalih, zastale. Prepoznao je vojnika s harmonikom i Malog. Nijedan nijednog trenutka, kada bi prolazili pored njega, nije gledao prema njemu. Svi su gledali prema Vijaliju koji je i dalje ravnodušno, kao da mu se nikamo ne žuri, išao prema ogradi groblja.

Tomo je s mukom puzao po zemlji. Bol u nozi ga je razdirala: pri svakom pokretu tijela, svaki mu je damar pulsirao u kaotičnom ritmu bola. Najviše se pomjerao pokretima tijela, okrenut na bok i oslonjen na zdravu nogu. Prošao je na taj način, puzeći, "mrtve". Ni tada nitko nije obraćao pozornost na njega. Vijali je već bio blizu ograde groblja.

- Vijali, Vijaliiiiiiii! – derao se Tomo plačnim i histeričnim glasom.

Vijali je zastao, okrenuo se i jedno vrijeme gledao prema njemu. Tomo mu je očajnički mahao.

- Vijali, Vijali, nemoj me ostavit!

Vijali se vratio do njega, nimalo ne žureći, kao da prkosi nijemom zidu iza Tome. Zastao je iznad njega i jedno vrijeme ga ispitivački promatrao.

- Jesi li živ? – pitao ga je nekim ravnodušnim glasom.

- Svi smo mi mrtvi – odgovorio mu je Tomo kroz plač.

Vijali mu je pomogao ustati i oslonio ga sebi na rame.

- Svi smo mi mrtvi! – ponovio je Tomo još jednom i počeo plakati.

Vijali mu ništa nije odgovorio, bez riječi ga je vukao za sobom, kao da se te Tomine riječi podrazumijevaju same po sebi.

Išli su prema ogradi. Više se nijednom nisu osvrnuli za sobom. Svjetlost vatre se sablasno i muklo odbijala od bodljikave žice kojom je bilo ograđeno groblje. Već je svitalo: na istoku, iznad horizonta, je probjeljivalo, a na jednom dijelu svijetlog neba vidjelo se blijedo i ravnomjerno crvenilo: imalo je boju krvi isprane kišom. Neprestano se širilo i izgledalo je kao da će za kratko vrijeme prekriti cijelo nebo, a zatim pasti na zemlju i kao krvavi posmrtni pokrov prekriti sve, i žive i mrtve.

- kraj -